

Gedenke/daß Du

ein Deutscher bist!

Jitka Balcarová

„Jeden za všechny,
všichni za jednoho!“ mit

Bund der Deutschen

10-jährige Bundesarbeit

v procesu utváření
trendeutscher Dank.

„sudetoněmecké identity“ 193

für den Bund der Deutschen Schlesiens:

Bund der Deutschen,
Gau Schlesien

„Jeden za všechny, všichni za jednoho!“

Bund der Deutschen a jeho předchůdci
v procesu utváření „sudetoněmecké identity“

PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D.

Recenzovali:

prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc.

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Jitka Balcarová, 2013

Foto na obálce použito se svolením Zemského archivu v Opavě

ISBN 978-80-246-2234-7

ISBN 978-80-246-2411-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Předmluva	11
1. Úvod	15
1.1 Stav výzkumu, literatura a prameny	15
1.2 Metody a pojmové instrumentarium	40
1.2.1 „ <i>Völkisch</i> hnutí“	42
1.2.2 „ <i>Lebensraum</i> “ – „životní prostor“	46
1.2.3 „ <i>Blut und Boden</i> “ – „krev a půda“	47
1.2.4 „ <i>Volkstum</i> “ – „národní svéráz“: podstata národa	49
1.2.5 „ <i>Deutsche Volksgemeinschaft</i> “ – „německé nacionální společenství“	51
1.2.6 „ <i>Grenzlanddeutschtum</i> “ – „pohraniční německví/Němci“	53
1.2.7 „ <i>Sudetendeutschtum</i> “ – „sudetoněmeckví/sudetští Němci“	54
1.2.8 „ <i>Deutsche Heimat</i> “ – „německá domovina v českých zemích“	60
1.2.9 „ <i>Sprachgrenze</i> “ – „jazyková hranice“	62
1.2.10 „ <i>Nationaler Besitzstand</i> “ – „nacionální država“	64
1.2.11 „ <i>Volkstumskampf</i> “ – „národnostní boj“	66
1.2.12 „ <i>Schutzarbeit</i> “ – německá nacionální „obránná“ práce spolků	66
1.2.13 „ <i>Schutzverein</i> “ – německý nacionální „obránný“ spolek	72
1.2.14 „ <i>Wanderlehrer</i> “ – „putující učitel“	80
2. Německá nacionální „obrana“ v habsburské monarchii – její zdroje a vznik	84
2.1 Sociálně ekonomická změna a nacionální emancipace	84
2.2 Institucionální základna	92
3. Svazy Němců v nacionálně definovaném prostoru	100
3.1 Pracovní programy	101
3.2 Organizační struktura	109

3.2.1	Výstavba organizačních jednotek	111
3.2.2	Aktéři a členská základna	122
3.2.3	Financování	158
3.3	Konstituování <i>Bund der Deutschen</i> (Svaz Němců)	176
3.4	Politické stranictví a „národnostní boj“	180
3.5	Role <i>Bund der Deutschen</i> v integraci německé nacionální „obraný“	202
3.6	Kooperující organizace za hranicemi – zdroj inspirace, financí a „naděje“	207
3.7	<i>Bund der Deutschen</i> a jeho inkorporace do NS-struktur po září 1938	221
3.7.1	<i>Bund der Deutschen</i> v Říšské župě Sudety	221
3.7.2	<i>Bund der Deutschen</i> ve zbytkovém Československu	224
4.	Projektování „sudetoněmeckého hospodářství“	230
4.1	Principy utváření „sudetoněmeckého hospodářství“	237
4.2	„Hájení hospodářského životního prostoru“	255
4.2.1	„Ochrana půdy“	255
4.2.2	Osídlování	269
4.2.3	Populační politika	284
5.	Hospodářsko-podpůrná činnost	301
5.1	Sociálně podpůrné svépomocné projekty <i>Brüder in Not a Sudetendeutsche Volkshilfe</i>	303
5.1.1	<i>Brüder in Not</i> (Bratři v nouzi)	304
5.1.2	<i>Sudetendeutsche Volkshilfe</i> (Sudetoněmecká národní pomoc)	305
5.1.2.1	<i>Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst</i> (Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba)	314
5.1.2.2	<i>Kinderhilfswerk</i> (Sociálně podpůrný projekt dětem)	323
5.2	Péče o sirotky	329
5.3	Pracovní zprostředkovatelný	332
5.4	Podpora „sudetoněmecké turistiky“	336
5.5	Podpora domácí výroby	338
6.	Výchova k národní jednotě	343
6.1	Lidovými ve vzdělávacím systému Československa	346
6.2	Nacionální lidovými a svazy Němců	348
6.2.1	Tisk a zábava – prostředky k ovlivňování veřejného prostoru	360
6.2.1.1	Nacionálně formativní funkce kalendáře	364
6.2.1.2	Veřejné akce – manifestace národní síly	365
6.2.1.2.1	Výroční sjezdy – „slavnost všech Němců“	368

6.2.1.2.2	Národní slavnosti – forma „kolektivního vzpomínání“	374
6.2.1.2.3	Spolkové akce – agitační nástroj <i>Sudetendeutsche Partei</i>	378
7.	Exkurs	386
7.1	„Bojovníci za německý národ“ – třicet aktivistů nacionální „obraný“	386
8.	Závěr	410
9.	Zusammenfassung	419
10.	Seznam zkratk	429
11.	Seznam tabulek	431
12.	Prameny a literatura	433

Mým rodičům

Poděkování

Chtěla bych poděkovat zaměstnancům všech vědeckých institucí, které jsem při své práci navštívila, za jejich vstřícnost vyhovět mým leckdy náročným badatelským požadavkům a za zpřístupnění široké pramenné základny. Za to, že mi byl umožněn dlouhodobější intenzivní výzkum mimo Českou republiku v německých vědeckých ústavech, jmenovitě děkuji mnichovskému Collegiu Carolinu. Tímto děkuji Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze a jeho spolupracovníkům. Zvláštní poděkování náleží prof. PhDr. Eduardovi Kubů, CSc., jehož podnětné rady a neocenitelná kritika spoluutvářely finální podobu práce. Za velice inspirativní konzultace bych ráda poděkovala prof. PhDr. Zdeňku Jindrovi CSc. a doc. PhDr. Jiřímu Šoušovi CSc. Poděkování rovněž náleží mému současnému zaměstnavateli ing. Otto Daňkovi za jeho hluboké pochopení pro mou vědeckou činnost. Vřele děkuji mému bratrově a přátelům, kteří mě jakkoli podpořili v realizaci mého projektu, ať už se jednalo o překladatelské a technické úpravy, o obsahové připomínky či o poskytnutí ubytování při mých „cestách za poznáním“: Jiří Balcar, Olga Grulichová, Miloš Hořejš, Miloš Kleprlík, Šárka Philipová, Markéta Trojanová a Marco Zimmermann.

Předmluva

Předkládaná publikace vychází tematicky z disertační práce „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“ *Role Bund der Deutschen a jeho předchůdců ve veřejném prostoru českých zemí 1918–1938*, obhájené na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v září 2012 pod vedením prof. PhDr. Eduarda Kubů, CSc.¹

Práce pojednává o německých nacionálních „obraných“ spolcích v českých zemích v letech 1918–1938 jako o jedné z podstatných struktur německého nacionálního hnutí.² Analyzovány jsou hospodářské „obrané“ spolky (*wirtschaftliche „Schutzvereine“*) zřizované na podporu a rozvoj „hospodářské nacionální državy“. Jejich institucionální základnou byly tzv. regionální svazy Němců,³ od roku 1934 *Bund der Deutschen* (Svaz Němců).⁴ Reprezentují jeden, nicméně z hlediska zkoumaného jevu nejzávažnější typ německých nacionálních „obraných“ spolků v českých

-
- 1 Klíčovou zásadu družstevního hnutí ve formě hesla „*Einer für alle und alle für Einen!*“ – „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ prosazovala v rámci národního proudu hospodářství německá historická škola ekonomie. Ta družstevní formu vyzvedávala pro její význam na vývoji národního hospodářství. Srv. práce jednoho z jejích hlavních představitelů Gustava Friedricha von Schmollera: *Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, 2 Bd. (1900, 1904). Heslo bylo převzato německým nacionálním hnutím, které jeho prostřednictvím vyjadřovalo nezbytnost uplatnění zásad „nacionální svépomoci a solidarity“ pro zdárný rozvoj národa.
 - 2 Adjektivum „nacionální“ je používáno jako synonymum k adjektivu „národní“, přičemž jsou oba výrazy vnímány jako hodnotově neutrální.
 - 3 „Regionální svazy Němců“ jsou vzhledem k délce označení často uváděny jen jako „svazy Němců“, „regionální svazy“, „spolky“ nebo „svazy“. Rovněž jejich sjednocená organizace *Bund der Deutschen* – Svaz Němců je suplována označením „svaz“, „spolek“.
 - 4 *Deutscher Böhmerwaldbund* (zal. 1884), *Bund der Deutschen Nordmährens* (1886, *BdDN*), *Bund der Deutschen Westböhmens* (1892), *Bund der Deutschen in Böhmen* (1894, *BdDiB*), *Nordmark* (1894), *Bund der Deutschen Nordwestböhmens* (1894), *Bund der Deutschen Ostböhmens* (1894, *BdDO*), *Bund der Deutschen im Egerkreis* (1895), *Bund der Deutschen Südmährens* (1899, *BdDS*), *Bund der Deutschen der Iglauer Sprachinsel* (1904), *Bund der Deutschen Schlesiens* (1921, *BdDSch*).

zemích. Význam těchto spolků tkví v jejich funkci ve veřejném prostoru, kde podporovaly postupnou ideovou a politickou radikalizaci na bázi konfrontačního nacionalismu s antislovanským a antisemitským kontextem. Práce chce porozumět spolkovým strukturám německého nacionálního hnutí a mechanismům jejich fungování, jejich manévrovacímu poli a procesu jejich akreditace ve společnosti. Výzkum spolků přispívá k objasnění procesů nacionalizace a politizace německého veřejného prostoru v českých zemích, které ve spolkovém pojetí probíhaly v intencích radikalizujícího se německého „nacionálního zájmu“, tj. požadavků ve jménu národa.⁵ Práce usiluje nahlédnout do ideového světa Němců v českých zemích pod novým zorným úhlem, a sice pod zorným úhlem spolkových aktivit. Výzkum odkrývá podstatu jedné z nejdůležitějších organizačních struktur německého nacionálního hnutí, její ideovou platformu a způsoby její činnosti. Do popředí vystupuje role spolků jako spolutvůrců nacionální identity. Práce ústí v konstatování, že analyzované spolky velmi významně spoluovlivnily proces formování „sudetoněmecké identity“ – „sudetoněmectví“ – „*Sudetendeutschtum*“.

Stěžejně jsou zkoumány otázky, v jakých historických souvislostech se vynořil fenomén nacionální „obraně“ práce, jaké podoby nacionalismu spolky reprezentovaly, jakými metodami a nástroji ovlivňovaly, popř. vyplňovaly veřejný prostor a jakou roli v něm zaujímaly. S tím souvisí otázky, jak se poskytovaly myšlenkové koncepty a jaké tyto měly povahu a v neposlední řadě jaké kolektivní obrazy o druhé skupině i o sobě samých působily ve spolkovém, potažmo v nacionálně definovaném prostředí. V tomto ohledu je třeba poznamenat silný vliv českého nacionálního prostoru na fungování německých spolků, vůči kterému se vymezovaly.

Práce je rozdělena do šesti kapitol s jedním exkursem. Představuje fenomén německé nacionální „obraně“ v českých zemích z aspektu hospodářského, sociálního a kulturně výchovného. Součástí úvodní části je tzv. pojmové instrumentárium. Poskytuje výklad některých z vysoce frekventovaných a zásadních výrazů německého nacionálního hnutí, které zároveň ve své většině reprezentují pojmy antidemokratického myšlení. Jsou objasněny v dějinných souvislostech, s akcentem na nacionální „obraně“ spolky. Stávají se prostředkem výkladu.

Druhá kapitola formuje pro téma práce nezbytný rámec. Stručně charakterizuje jednu ze zdrojů nacionální konfrontace v českých zemích

5 Miroslav Hroch „národní zájem“ definuje jako požadavky ve jménu národa. M. Hroch, V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě, Praha 1999, s. 8.

a tím současně i jedny ze zdrojů německé nacionální „obraný“: sociálně ekonomickou změnu a nacionální emancipaci Němců a Čechů. Vznik institucionální základny německého nacionálního „obranného“ hnutí v habsburské monarchii s jádrem v „obraných“ spolcích je analyzován na základě otázek, kdo byli její organizátoři, koho se tito snažili oslovit a jaké cíle a prostředky k jejich dosažení si vytyčili. Zřizování spolků bylo součástí aktivit, které měly čelit omezování dosavadního exkluzivního postavení Němců v důsledku postupně sílící hospodářské a sociální pozice slovanského obyvatelstva v druhé polovině 19. století v Předlitavsku a jejich pracovní migraci do německých sídelních oblastí. Do popředí vystupuje skutečnost, že nacionální „obranné“ spolky byly základnou této „obraný“, že reprezentovaly partnera německo-nacionální politické soustavy a že vytvářely institucionální jednotící zázemí stoupenců nacionální německé politické scény.

Třetí kapitola sleduje pozici svazů Němců v nacionálně definovaném prostoru spolu s jejími proměnami. Analyzuje profilování pracovních programů, výstavbu organizačních jednotek a finanční záležitosti. Gros kapitoly spočívá v profesní a sociální analýze spolkového členstva a funkcionářských sborů. Na jejím základě je stanoven profil „typického člena“ svazů Němců, resp. německých spolků s programem „nacionální obrany“ a tím i základního nositele a aktéra německého nacionálního hnutí. Kapitola dále objasňuje roli spolků, kterou sehrály jako formálně nepolitické organizace v politické rovině meziválečného Československa, a jejich poměr k politickým německým strukturám, a to nejen v republice. Nástup nacionálních socialistů k moci v Německu podpořil nacionální radikalizaci čs. Němců, která své vyjádření našla v předdefinování ideového obsahu spolků a jejich struktury a která dále vedla k integračnímu procesu svazů a vzniku *Bund der Deutschen*. Ten je v této části práce mapován spolu s přípravami integrace všech významných německých nacionálních „obranných“ svazů, jejímž výsledkem měl být *Sudetendeutscher Verband* (Sudetoněmecký svaz). Závěr kapitoly sleduje vývoj *Bund der Deutschen* ve změněných státoprávních podmínkách po září 1938 v Říšské župě Sudety a v tzv. druhé republice, resp. Protektorátu Čechy a Morava. V obou oblastech se spolkové struktury staly nástrojem nacionálně socialistického glajchšaltování a spolutvůrcem Hitlerova „vůdcovského mýtu“.

Čtvrtá kapitola se zaměřuje na projekt „sudetoněmecké ekonomiky“, který tvořil nedílnou součást konstruktů „sudetoněmecké identity“. Kapitola zkoumá ideová východiska spolkových hospodářských konceptů v kontextu dobového ekonomického myšlení. Zvláště si klade otázku,

jak principy formování „sudetoněmeckého hospodářství“ a upřednostňované ideové zdroje vybočovaly z ekonomického rámce Československa. Uplatňování zásad „sudetoněmeckého hospodářství“ představuje analýza některých oblastí „hájení hospodářského životního prostoru“: „ochrana půdy“, osidlování a populační politika. Výzkum ukázal, že spolková participace na výstavbě „sudetoněmeckého hospodářství“ se odvíjela pod přísnými nacionálními hesly. To vedlo k hospodářskému a sociálnímu bojkotu jak neněmeckých, tak i německých subjektů. Hospodářství se ve spolkovém pojetí stávalo objektem a prostředkem „národnostního boje“.

V návaznosti na konstrukt „sudetoněmeckého hospodářství“ se pátá část práce soustředí na hospodářsko-podpůrné aktivity spolků. Sociální sféra představovala jádro jejich působení. Podstatná část kapitoly se zabývá sociálně podpůrnými svépomocnými projekty *Brüder in Not* (Bratři v nouzi) a *Sudetendeutsche Volkshilfe* (Sudetoněmecká národní pomoc). Analyzovány jsou péče o sirotky, spolkové pracovní zprostředkovatelny, podpora turistice a domácké výrobě. Výzkum sociálně podpůrné činnosti spolků přibližuje oblast její efektivnosti, která je dána do souvislosti s nacionálně agitační funkcí spolků. Ta jednoznačně převyšuje reálné efekty sociálně podpůrných projektů, které se staly významnými nástroji k získávání německého obyvatelstva pro „nacionální myšlenku“.

Výchova k národní jednotě reprezentuje šestou kapitolu. Ve středu pozornosti stojí tzv. nacionální lidovýchova/osvěta čs. Němců a úloha svazů, resp. *Bund der Deutschen* při jejím koncipování. Považovala se za generální klíč k myšlenkové přorientaci německé společnosti. Ta měla vlivem systematického působení lidovýchovy přijmout do svých vzorců chování zásadu vyjádřenou heslem „obecné blaho má přednost před zájmem individua“, které zároveň vyjadřovalo „organický princip“, na základě něhož se mělo projektovat „sudetoněmecké nacionální společenství“. Výklad dále specifikuje formy ovlivňování veřejného prostoru tiskem a zábavou. Systém nacionální výchovy v takové podobě, jak jej prezentovaly svazy Němců, se stal jedním ze zásadních prostředků mentálního výcviku čs. Němců k toleranci převážně nedemokratického myšlení a nacionálně radikálního němectví.

Exkurs se věnuje třem desítkám aktivistů nacionální „obrany“, které organizacím vkládaly „duši bojovníka za německý národ“. Tuto skupinu „národních pracovníků“ lze definovat jako elitní seskupení převážně vysokoškolsky vzdělané střední třídy – příslušníci elit intelektuálních, politických, finančních, podnikatelských a obecně hospodářských, na různých úrovních vymezených územní organizací politické správy.

1. Úvod

1.1 Stav výzkumu, literatura a prameny

Stav výzkumu a literatura

Vztahy Čechů a Němců v českých zemích se po roce 1989 staly jedním z nejdiskutovanějších témat české historiografie. I když část výzkumu usiluje o revizi politicky motivovaných a jinak jednostranných interpretací a o aplikaci moderních metod historické práce, tak i nadále česko-německý diskurz občas nese stopy nacionální konfliktnosti. Odstranit dlouhodobě užívané „tradiční nacionální pohledy“ na „toho druhého“, překonat stereotypy práce, uvažování a jednání nelze ze dne na den. Dnes již však převažující část české a německé historiografie uplatňuje hermeneutický historický výklad, který se snaží o vysvětlení a porozumění složitých a mnohohrstvých česko-německých dějin v prostoru českých zemí, popř. ČSR.

Pro tradiční, rozuměj nacionální přístup výkladu (český, německý), vycházející ze vzájemné nacionální animozity, je charakteristické selektivní zacházení s fakty a jejich vytrhávání především ze souvislostního, časového i prostorového kontextu. Zpravidla má charakter na jedné straně ospravedlňující, na straně druhé obviňující a je psán z „obraných“ pozic vůči „útokům“ nacionálních konkurentů. Vina za tragické události se hledá u „těch druhých“ bez hlubšího pochopení interakce Čechů a Němců. Tradiční český nacionální přístup vysvětluje české dějiny jako „stýkání a potýkání“ demokratických Čechů a feudálních či imperialistických Němců. Zdůrazňuje znevýhodnění a ohrožení Čechů v prostoru českých zemí. Stranou ponechává otázku, jakou roli hrál český nacionalismus,⁶ z něhož vzešel samostatný Československý stát.

6 Interpretace pojmu nacionalismus v této práci vychází z nabídky výkladů, které poskytují modernizační a konstruktivistická teorie. Nacionalismus podle nich představuje mnohohrstvý

Vyhánání a odsun se interpretují v souvislosti s předválečnými událostmi jako „odčinění Mnichova“.⁷ Marxistická historiografie navíc dodala nálepku „revanšismu a imperialismu“.⁸ Vysídlení Němců bylo pro ČSR údajně sebezáchovnou nutností. „Sudetoněmecký“ výklad inklinuje ke stanovisku oprostěného od viny a zodpovědnosti za historické události let 1938–1947. Němce líčí jako oběti, a to buď politiky Edvarda Beneše, Adolfa Hitlera a jeho ideologie či obojího najednou, anebo poválečných antiněmeckých nálad a politických změn. Němec jako aktér je v tomto pojetí výrazně vědomě oslabován.⁹ Obě extrémní polohy výkladu vykazují charakteristická specifická schémata porozumění.¹⁰

K česko-německým vztahům existuje rozsáhlá škála literatury.¹¹ Německá historiografie k českým zemím s vedoucí úlohou mnichovského Collegia Carolina pracuje na základě široké „bohemistické“ či „multikul-

fenomén, jednu z reakcí procesu formování moderní občanské společnosti 19. století, který jako jeho produkt vytvářel, prosazoval, reprezentoval a hájil jednu z potenciálních moderních kolektivních identit – identitu národní – a byl nepřehlédnutelnou součástí politické modernizace ve smyslu formování moderních národních států.

- 7 M. Peroutková, Vyhánání. Jeho obraz v české a německé literatuře a ve vzpomínkách, Praha 2008, s. 18.
- 8 Politické strany a Mnichov. Dokumenty, V. Král, (ed.), Praha 1961; V. Král, Zářijové dny 1938, Praha 1971; Č. Amort, Drang nach Osten. Pangermánské plány na vyhubení slovanských národů, Praha 1971; A. Šnejdár, Německý imperialismus proti ČSR, Praha 1958; týž, Revanšisté proti Československu, Praha 1963.
- 9 J. Pfitzner, Sudetendeutsche Geschichte, Reichenberg 1937; H. Raschhofer, O. Kimminich, Die Sudetenfrage. Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart, München 1988; E. Franzel, Sudetendeutsche Geschichte. Eine volkstümliche Darstellung, Mannheim 1990; W. Nowey, Vor 75 Jahren. Gründung der Tschechoslowakischen Republik, getrennt von Österreich. Seit 75 Jahren: „Kollektivschuldote“ in Böhmen, die zum Frieden inmitten Europas mahnen..., Aichach 1994.
- 10 Stereotypní interpretační modely česko-německé problematiky líčí Hans Lemberg v citované studii. H. Lemberg, 1918. Die Staatsgründung der Tschechoslowakei und die Deutschen, in: D. Brandes, D. Kováč, J. Pešek, Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989, Essen 2007, s. 119–135.
- 11 Přehled stavu výzkumu česko-německé otázky zpracoval Jaroslav Šebek: J. Šebek, Národnostní problematika v Československu – německá otázka. Kladené otázky a výsledky bádání po roce 1989, in: J. Němeček, Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí, Praha 2008, s. 85–95; zpracování vztahu Čechů a Němců v českých zemích po roce 1989 převážně na akademické úrovni zpřehledňuje studie: M. Kopeček, M. Kunštát, „Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě po roce 1989, in: Soudobé dějiny 10, 2003, 3, s. 293–318. Historiografii k českým zemím včetně k česko-německé problematice se dlouhodobě věnuje mnichovské Collegium Carolinum. Z jeho produkce např.: Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse, Ch. Brenner, E. K. Franzen, P. Haslinger, R. Luft (hg.), München 2006; Die „sudetendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer, S. Albrecht, J. Malif, R. Melville (hg.), München 2008.

turní“ perspektivy, která Čechy, Němce, židy aj. akceptuje jako organickou součástí historie českých zemí. Eliminování přednostního používání tradičních nacionálních interpretačních vzorců si za svůj cíl vytkla Českoněmecká komise historiků (*Deutsch-tschechische Historikerkommission*, zal. 1993).¹² Usiluje o nový diskurz, který má v prvé řadě kontextualizovat a vysvětlovat „společnou minulost“ posledních dvou století.¹³ Předkládaná práce by do tohoto diskurzu ráda přispěla.

Aniž by měli být upozaděni ostatní členové komise, resp. její spolupracovníci, z českých členů bych vyzvedla **Jana Křena**¹⁴ a **Václava Kurala**,¹⁵ z německých členů **Ferdinanda Seibta**¹⁶ a **Hanse Lemberga**,¹⁷ kteří se celoživotně věnovali pedagogické, organizační, redaktorské a historicko-vědecké činnosti v oblasti (nejen) česko-německé problematiky. Křen ve své stěžejní práci o „konfliktnosti vztahu Čechů a Němců v letech 1780–1918“ akcentuje pozitivní hodnoty česko-německé historie. Po prospěchu vzájemné koexistence, vyjádřené v 19. století „průmyslovým skokem“ českých zemí, kdy se Češi a Němci sociálně a kulturně sblížili, však podle Křena následoval „velký konflikt“, který současníci považovali za „nenapravitelnou osudovou nevyhnutelnost“.¹⁸ Kuralovy práce navíc přinášejí analýzy demografických a sociálně profesních struktur Čechů a Němců v meziválečném období. Kural v česko-německém vztahu akcentuje sociální složku a národnostní otázku v letech hospodářské krize charakterizuje jako otázku sociální. Seibtovy a Lembergovy práce se vedle politického vývoje zabývají hospodářskými a sociálními záležitostmi. Seibt zpravidla sledoval politické dějiny a snahy o českou samostatnost. Poměry v oblasti industrializace, urbanizace a stratifikace obyvatelstva

12 Srv. *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století*, Praha 1996, s. 35–36.

13 *Totéž; Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*, Z. Beneš, D. Kováč, H. Lemberg (eds.), Ústí nad Labem 2006; *Diktatura – válka – vyhnání. Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, Ch. Cornelißen, R. Holec, J. Pešek (eds.), Ústí nad Labem 2007; *Československo a dva německé státy*, Ch. Buchheim (ed.), Ústí nad Labem 2011.

14 J. Křen, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1991; též, *Historické proměny češství*, Praha 1992.

15 V. Kural, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*, Praha 1993; též, *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha 1994.

16 F. Seibt, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996; též, *Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche. Analysen und Stellungnahmen zu Geschichte und Gegenwart aus fünf Jahrzehnten*. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag, R. Luft (hg.), München 2002.

17 H. Lemberg, *Porozumění. Češi a Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999.

18 J. Křen, *Konfliktní společenství*, s. 18.

srovnával nejen v rámci české a německé společnosti v českých zemích, nýbrž také s poměry říšskými.¹⁹ S rozsáhlou, zejména analytickou a komparativní tvorbou Hanse Lemberga se mohla širší česká veřejnost seznámit v roce 1999, kdy v českém jazyce byl vydán výběr z jeho studií. Významně se zasloužil o vědecké prosazení celostního pohledu na české dějiny jako na dějiny společnosti českých zemí.²⁰

Níže prezentovaná literatura se zprvu zaměřuje na dvě stěžejní syntetizující práce k česko-německému vztahu a práce k právnímu a sociálnímu postavení národnostních menšin v ČSR. Následně jsou uvedeny publikace k utváření českého a německého nacionálního vědomí a identity v českých zemích a k obecné spolkové problematice. Následují práce zabývající se současně jak českými, tak německými nacionálními „obranými“ spolky, na které navazuje analýza prací zvláště k českým spolkům a zvláště ke spolkům německým.

Problematiku česko-německého vztahu souhrnně představují, samozřejmě vedle jiných, dvě zásadní publikace. **Václav Houžvička** mapuje vztah od poloviny 19. století přes etablování samostatného Československa v roce 1918 až po začátek 21. století.²¹ V 19. století nalézá příčiny pro budoucí rozchod Čechů a Němců.²² Nástup antiliberálního a radikálního *völkisch* nacionalismu v rakouské monarchii sleduje v kontextu ekonomického a sociálního vývoje české a německé společnosti.²³ Schönererovo velkoněmecké hnutí a jeho vize o „německé střední Evropě“ analyzuje ve vztahu k Německému císařství a zvláště k organizaci *Alldeutscher Verband*. Ukazuje na to, že projekt *Mitteleuropa* Friedricha Naumanna (1915) nebyl první uceleně vypracovaný a publikovaný obdobný plán. Schönererovo působení v českých zemích na přelomu 19. a 20. století podle Houžvičky zanechalo v politickém myšlení rakouských a zejména českých Němců stopu, která se pro budoucnost ukázala tragicky hluboká.²⁴ Autor dále podrobně vysvětluje proces využívání a zneužívání sebeurčovacího práva jako prostředku geopolitiky a menšinové iredenty. Obsáhle se věnuje období 1938–1945 a jeho odlišné české a německé reflexi. Otázky nacionálních „obraných“ spolků se Houžvička dotýká jen okrajově. České nacionální „obrané“ spolky (Národní jednota severočeská) zmiňuje v sou-

19 J. Macháčová, J. Matějček, Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938, Opava 1999, s. 61.

20 Srv. bibliografie prof. Hanse Lemberga do r. 1997, H. Lemberg, Porozumění, s. 340–350.

21 V. Houžvička, Návraty sudetské otázky, Praha 2005.

22 Tamtéž, s. 76.

23 Tamtéž, s. 10–11.

24 Tamtéž, s. 53.

vislosti s organizací soukromého sčítání obyvatelstva v době habsburské monarchie; německé spolky (*Bund der Deutschen*, *Deutscher Kulturverband* a *Deutscher Turnverband*) považuje za „největší německé masové organizace“, jejichž působení na všech úrovních (místní, okresní a zemské) umožnilo prosazování politických požadavků německých nacionálů v ČSR.²⁵ Rozporuplná hodnocení padla na projekt poskytnout pedagogické veřejnosti informační souhrnný materiál k vývoji česko-německých vztahů v letech 1848–1948. Kolektivní práci *Rozumět dějinám (2002)*²⁶ někteří kritizují pro její faktografické nepřesnosti,²⁷ někteří v ní i nadále shledávají reprodukované tradiční nacionální interpretace dějin.²⁸ Nicméně, nesporná pozitiva této práce převažují. Je to práce pedagogicky potřebná, vědecky fundovaná, srozumitelně a poutavě koncipovaná s vyváženým výkladem problematiky. Nacionální „obránné“ spolky autoři považují za vlivnou součást českého a německého veřejného života a za reprezentanty „nevybíravé národní konfrontace“.²⁹

Z právně historického hlediska téma zpracovává odborník ústavního práva a dekretů prezidenta republiky **Václav Pavlíček**. Jeho práce o české státnosti nese podtitul „český stát a Němci“.³⁰ V části věnované ústavním aspektům práv menšin v meziválečné ČSR dochází k závěru, že menšinové právo značně záviselo na rozhodnutí mocností, které zakládaly tzv. versailleský mírový systém.³¹ Rozhodující vliv mezinárodní situace a mocností na právní postavení menšin prokázaly i analýzy právního historika **René Petráše**.³² Monografie k právnímu postavení národnostních menšin v první ČSR poskytuje komparaci českého, resp. československého právního přístupu k menšinám s evropskou právní teorií a praxí. Mimo jiné se zaměřil na sporné části menšinového práva, jako byly jazykové právo, právo školské a kulturní a na otázku autonomie. Sociální pozice menšin v meziválečné ČSR je předmětem práce dvojice autorů **Jana Macháčová a Jiří Matějček**.³³ Analyzují sociální pozice menšin

25 Tamtéž, s. 12, 166.

26 *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Z. Beneš, V. Burian (eds.), Praha 2002.

27 V. Chyský, Václav, Drsná chyba ve vládní publikaci *Rozumět dějinám*, *Britské listy*, 22. 11. 2007, přístupné on line <<http://www.blisty.cz/ant/1793/at.html>>.

28 M. Peroutková, c. d., s. 20–21.

29 *Rozumět dějinám*, s. 32–33.

30 V. Pavlíček, *O české státnosti. Úvahy a polemiky. 1/ Český stát a Němci*, Praha 2004.

31 Tamtéž, s. 166–167.

32 R. Petráš, *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, Praha 2009.

33 J. Macháčová, J. Matějček, c. d., s. 13.

v širších a dlouhodobějších souvislostech. Vymezuji se k zúženému vidění marxistických prací, které vysvětlovaly chování skupin na základě ekonomických a materiálních podmínek a k názorovému spektru některých německých historiků, kteří interpretují jednání čs. Němců jako důsledek jejich údajné hmotné a národnostní diskriminace. Kladou si otázku, zda sociální pozice národnostních menšin v českých zemích byly tak špatné, případně tak odlišné od sociálních pozic či životních podmínek většinové české nacionální skupiny, nebo zda se tak výrazně zhoršovaly, že to muselo vést k rozporům, které nakonec přispěly k zániku meziválečné ČSR. Zjistili, že sociální situace německé menšiny se zhoršovala, a to jednak vlivem dlouhodobě působících faktorů přírodního a ekonomického rázu (např. pokles porodnosti, osídlení v trvale hospodářsky stagnujících a emigračních oblastech, setrvání u zastaralé odvětvové struktury průmyslové výroby aj.), a jednak změnou mocenských poměrů v Evropě, včetně zachování starých vzorů etnických interakcí.³⁴

Sociálně historické souvislosti formování českého národa a českého nacionálního vědomí v letech 1815–1914 zkoumá **Jiří Kořalka**.³⁵ Utváření české nacionální společnosti srovnává se sociálně, ekonomicky a politicky rozvinutější německou společností. Analyzuje střetávání různých tendencí novodobého národního vývoje na jednom území (rakušanství, velkoněmectví, slovanství, bohemismus, češství). S analýzou národní emancipace v mnohonárodnostním státě rozebírá složitý vztah „většiny a menšiny“ v politické oblasti. V podkapitole věnované českým nacionálním organizacím se krátce věnuje i českým národním spolkům a jejich roli při prosazování českého národního vědomí.³⁶ Formování české nacionální identity na základě analýzy soudobého tisku, tj. utváření uceleného pohledu na vlastní národ a na rakouskou monarchii, zachycuje **Blanka Soukupová**.³⁷ Svou prací rozebírá nezbytný prvek pro koncipování nacionální identity v multinacionálním prostředí. Jedná se o prvek vymezování se vůči ostatním politickým proudům, etnickým, náboženským a názorovým skupinám spolu se stanovením schémat nacionálního sebevnímání. České percepci Němců se věnuje publikace editorů **Jana Křena a Evy Broklové**. Čtrnáct příspěvků k dějinám mentalit zachycuje proměny českého obrazu Němců ve třech vztahových ro-

34 Tamtéž, s. 265.

35 J. Kořalka, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1991.

36 Tamtéž, s. 98–102.

37 B. Soukupová, *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*, Praha 2000; *táž, Český sebevědomý sen a evropská realita. Reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky, II, 1933–1938*, Praha 2002.

vinách: ve vztazích k Němcům v českých zemích, ve vztazích k rakouským Němcům a ve vztazích vůči Němcům Německa.³⁸ Práce odhaluje více rovin a tím i komplikovanost vnímání „těch druhých“ a vytváření jejich kolektivních obrazů jako přirozeně psychických myšlenkových konstrukcí, které se časem stabilizují a fixují ve veřejném prostoru a lidské mentalitě. Kolektivní konstrukci identity Čechů a Němců v českých zemích před 1918 zpracovává **Rudolf Jaworski**.³⁹ Staví na analýze kulturně historického pramene pohlednice, která ve své době představovala výrazné komunikační médium. Komparací českých a německých motivů, vycházející z ikonografické analýzy přední strany pohlednice, Jaworski ukazuje na podobnosti a paralely v jejich užití. Zdůrazněna je tak souvztažnost českého a německého nacionálního hnutí v prostoru českých zemí a paralelita nacionálně politických postojů. Kritickou analýzu německé a české nacionální identity a tím zároveň i analýzu četných interpretačních stereotypů společných dějin podala v jedné ze svých prací **Eva Hahnová**.⁴⁰ Její přínos tkví v přístupu k problematice. Kriticky pojednává současně o německé i české straně. Poukazuje na široký a různorodý rozměr německé problematiky v českých zemích. Tu pojímá především jako problém mentální, tedy problém vnímání a interpretace historických, kulturních a politických jevů. Ve spolupráci s **Hansem Henningem Hahnem** vycházejí neméně podnětné práce z hlediska kritického přístupu k oběma nacionálním komunitám a k výzkumu nacionálních stereotypů.⁴¹ Nicméně, jejich pojetí „bojovného sudetoněmectví“ lze považovat poněkud za přexponované.⁴² Vyvarovala bych se také užívat označení „sudetoněmecké dějiny“ bez jakéhokoli náznaku distance (užití alespoň uvozovek).⁴³ Je to přece jen historický termín s politickým obsahem a současná historiografie k němu přistupuje

38 Obraz Němců Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, J. Křen, E. Broklová (eds.), Praha 1998.

39 R. Jaworski, *Deutsche und tschechische Ansichten. Kollektive Identifikationsangebote auf Bildpostkarten in der späten Habsburgermonarchie*, Innsbruck 2006.

40 E. Hahnová, *Sudetoněmecký problém. Obtížné loučení s minulostí*, Ústí nad Labem 1999.

41 *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur historischen Stereotypenforschung*, H. H. Hahn, E. Mannová (hg.), Frankfurt am Main 2007.

42 E. Hahnová, H. H. Hahn, *Sudetoněmecké vzpomínání a zapominání*, Praha 2002; *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte. Eine völkische Bewegung in drei Staaten*, H. H. Hahn (hg.), Frankfurt am Main 2007.

43 *Institut für Geschichte* oldenburské univerzity pod vedením Hanse Henninga Hahna řeší projekt „Sudetoněmecké dějiny“. Za „sudetoněmecké dějiny“ řešitelé považují dějiny „sudetoněmeckého hnutí“ v rámci německy hovořící menšiny v českých zemích. Primárně je zařazují do kontextu dějin německých. „Sudetské Němce“ projekt definuje jako příslušníky velkoněmeckého politického hnutí. H. H. Hahn, *Oldenburský projekt Sudetoněmecké dějiny*. Základní

puje ponejvíce odmítavě (německá bohemistika jej odmítá). O „sudetoněmectví“ jako „specifické sudetoněmecké identitě“ pojednává v jedné ze svých prací z počátku 80. let 20. století **Otfried Pustejovsky**.⁴⁴ Označuje ji za fikci, která získává výrazný ideologický charakter kolektivizací individuálních zážitků, popř. dějin, které jsou následně prezentovány jako pevné kategorie.⁴⁵ Široce pojatou problematiku konstruování kolektivních identit ve středoevropském kontextu představují práce **Petra Lozoviuka**. Jedny z kapitol jeho monografie k evropské etnologii se věnují produkci a interpretaci textů v etnologické praxi.⁴⁶ Lozoviuk si klade otázku o možnostech studia kolektivních identit na základě analýzy textů, které jsou v dané společnosti uznávány a ceněny. Etnicitu prezentuje jen jako jednu z mnoha možných forem kolektivní identity.⁴⁷ Jeho práce o německé etnografii/národopisu v českých zemích zachycuje odraz národnostních poměrů ve vědě.⁴⁸ Vedle vývoje německého, především akademického národopisu autor rovněž zkoumá vztah etnografického bádání ke společenské realitě.⁴⁹ Konstruování identit v meziválečném Československu je předmětem jedné z dílčích studií.⁵⁰ Lozoviuk v ní srovnává koncepty „sudetoněmecké“ a „československé“ kolektivní identity. Autor dospěl k závěru, že oba měly podporovat vlastní identitu, ospravedlňovat politické koncepty a posilovat pozice v novém státě. Oba koncepty rovněž směřovaly ke zdůrazňování kulturních, mentálních a etnických odlišností mezi Němci a Čechy a zjevné německo-české každodenní kulturní podobnosti byly ignorovány. Jeho

otázky a oblasti výzkumu, in: Mnichov 1938 a česká společnost. Sborník z mezinárodního symposia k 70. výročí mnichovské dohody, Praha 2008, s. 7–17.

- 44 O. Pustejovsky, „Sudetendeutsche Identität“ als Abgrenzungs- und Rechtfertigungsideologie. Überlegungen und Argumente aus historischer Sicht, in: F. Seibt (hg.), *Die böhmischen Länder zwischen Ost und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag*, München, Wien 1983, s. 307–327.
- 45 Tamtéž, s. 325.
- 46 P. Lozoviuk, *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*, Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií, Monographica III, 2005.
- 47 M. Růžička, Petr Lozoviuk: *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*, přístupné on-line: <http://antropologie.zcu.cz/petr-lozoviuk-evropska-etnologie-ve-stredoevrop-2>.
- 48 P. Lozoviuk, *Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008.
- 49 J. Wolf, Petr Lozoviuk: *Interethnik im Wissenschaftsprozess – Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2008, přístupné on-line: <http://lidemesta.cz/index.php?id=493>.
- 50 P. Lozoviuk, *Identitätskonstruktionen in der Zwischenkriegs- und Kriegszeit. Zu den volkscharakterologischen Konzepten Emanuel Chalupný und Emil Lehmanns*, in: B. Störtkuhl, J. Stüben, T. Weger (hg.), *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem ersten Weltkrieg*, München 2010, s. 435–445.

studie o „sudetoněmecké“ etnografii ve 30. a 40. letech 20. století tematizuje „opravňující a identitu podporující roli“ etnografie ve společnosti a utváření přesvědčení o její politické potřebnosti a nacionální nutnosti. Od etnografického výzkumu se očekávala podpora identity pro nově definovanou německou „nacionální pospolitost“.⁵¹ Německojazyčná literatura z českých zemí z hlediska její funkce a významu pro formování kolektivní identity Němců je předmětem studie **Michaela Bergera**.⁵² Na základě analýzy předních děl zejména tzv. hraničářské literatury z let 1848–1939 považuje autor literaturu za upřednostňovaný nástroj nalézání a konstruování nacionální identity, ať už tuto roli získávala literatura vědomě či nevědomě. Berger uvádí řadu motivů, charakteristik postav a schémat jednání, spolu s konstrukcí obrazů nacionálních nepřátel, traumat ohrožení a vědomí „nositelů kultury“, které se společně stávaly výchozí základnou nacionálně konfrontační literatury Němců v českých zemích. Do 80. let 19. století zasazuje počátek procesu, kdy se obsahový výklad dvou pojmů „*Heimat*“ – „domovina“ a „*Grenzland*“ – „pohraničí“ stával stále složitější a kdy se oba silně ideologizují. Zároveň dává „*Grenzland*“ do souvislosti s prosazováním adjektiva „sudetoněmecký“, které do pozadí postupně zatlačovalo ve smyslu zemské identity užívaný pojem „*böhmisch*“. Rozbor německé hraničářské literatury, podle Bergera, pomáhá porozumět, jak probíhal „desintegrační proces mezi identitami ‚*böhmisch*‘ a ‚sudetoněmeckví‘.“⁵³

Spolková problematika v českých zemích představovala ústřední téma zasedání Collegia Carolina v Bad Wiessee v letech 1983 a 1984 a následně vydaného sborníku.⁵⁴ Eviduje čilý spolkový život od poloviny 18. století do 1938, který autoři zasadili do základních tendencí společenského vývoje. Sborník sleduje význam spolků z hlediska jejich rozhodující role v organizaci politických, nacionálních, náboženských a sociálních uskupení. Do popředí je stavěn nacionální aspekt, resp. úloha spolků, zvláště

51 P. Lozoviuk, Die sudetendeutsche Volkskunde in den 1930er- und 1940er-Jahren. Von der Herkunftsfrage der kulturellen Erscheinungen zur „Rassenkunde“ in der „Volksforschung“, in: Volkskunde in Sachsen, Sonderdruck, 19, 2007, s. 119–214.

52 M. Berger, Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland. Differenzierungsprozesse in der deutschböhmischen Literatur von 1848 bis 1949, in: Brücken. Germanistisches Jahrbuch. Tschechien – Slowakei, Neue Folge 3, 1995, s. 241–277.

53 Současný germanista Karsten Rinas ve své studii k české a k německé hraničářské literatuře tento desintegrační proces doplňuje o další komponentu, tj. paralelně se k „*böhmisch*“ vymezovalo i „české – *tschechisch*“. K. Rinas, Die sudetendeutsche und die tschechische Grenzlandliteratur im Vergleich, in: B. Störckuhl, J. Stüben, T. Weger (Hg.), c. d., s. 602.

54 Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 25. bis 27. November 1983 und vom 23. bis 25. November 1984, F. Seibt (Hg.), München 1986.

spolků historických, v nacionálních hnutích v českých zemích. Úvodní studie kolektivní publikace autorů **Marek Laštovka, Barbora Laštovková, Tomáš Rataj, Jana Ratajová a Josef Třikač** o pražských spolcích podává přehled spolkového zákonodárství a spolkového vývoje v širších vnitropolitických souvislostech od svých počátků až do roku 1990.⁵⁵ Hledají prvky kontinuity či naopak diskontinuity ve vývoji spolků a jejich spojitost s politickými zvraty. Výsledky svého výzkumu zpřehledňují v souhrnných grafech. Sborník z XXII. Mikulovského sympozia k politickým stranám a spolkům na jižní Moravě přináší vedle regionálně pojatých příspěvků i obecné studie k výzkumu spolků.⁵⁶ Studie **Josefa Bartoše, Evy Drašarové, Jana Janáka a Miloslavy Melanové** opouští od monitorování vzniku, vývoje a činnosti toho kterého spolku. Autoři docházejí k závěru, že spolkový život se stával stále více obranným prostředkem a formou uspokojování potřeb společenské komunikace.⁵⁷ Práce **Jirího Malíře** ke konstituování politického spektra na Moravě v letech 1848–1914 ukazuje, jak zřizování spolků mělo elementární význam pro proces formování moderní občanské společnosti a pro utváření nového fenoménu doby politiky a jeho organizačních struktur.⁵⁸ Výzkum německých politických stran a táborů na Moravě prokázal personální propojení mladší generace nacionálně laděných politiků s nacionálně „obránnými“ spolky, které Malíř označuje za „motor politické a nacionální aktivizace širších vrstev německého obyvatelstva Moravy“.⁵⁹

Problematiku nacionálních „obránných“ spolků nejnověji a nejkomplexněji představuje sborník z konferencí vydaný marburským Herder-Institut (*Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung*).⁶⁰ Čtrnáct jeho stu-

55 M. Laštovka, B. Laštovková, T. Rataj, J. Ratajová, J. Třikač, Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990, Praha 1998; J. Ratajová, T. Rataj, Podoby a proměny spolkového života v Praze v letech 1918–1990, in: Documenta Pragensia XVIII, Od středověkých bratrstev k moderním spolkům. Sborník příspěvků z 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, V. Ledvinka, J. Pešek (eds.), Praha 2000, s. 351–358.

56 Politické strany a spolky na jižní Moravě, XXII. Mikulovské sympozium 1992, Brno 1993.

57 J. Bartoš, Struktura spolků na severozápadní Moravě po roce 1918, Severní Morava, 1996, 71, s. 5–16; E. Drašarová, Stát, spolek a spolčování, in: Paginae historiae, sborník Národního archivu (dále jen Paginae historiae), 1993, 1, s. 152–177; J. Janák, Spolky v českých zemích do roku 1951, in: Politické strany a spolky na jižní Moravě, s. 59–93; M. Melanová, Spolkový život v Liberci od počátku 19. století do roku 1914, in: Documenta Pragensia XVIII., s. 259–324.

58 J. Malíř, Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914, Brno 1996.

59 Tamtéž, s. 281.

60 Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, P. Haslinger (hg.), Marburg 2009.

dií poskytuje obraz nacionálního „obranného“ spolku ve střední Evropě z nejrůznějších hledisek, a to v širokém časovém horizontu 1860–1939. Přímá komparace umožnila vysledovat analogické, překrývající se a přesahující struktury. Na tomto základě editor **Peter Haslinger** v úvodu pojednává o „speciálním spolkovém typu se širokým spektrem činnosti“. Akcentuje jeho působnost v rámci „úzkého regionálního prostoru“. ⁶¹ Dílčí výzkumy ale dokládají, že spolky byly s to překročit tento úzký regionální rámec. To ostatně korespondovalo i s nacionálním definováním spolků, což už samo o sobě usilovalo o překonání úzkých regionálních vymezení.

Nacionálním „obranným“ spolkům Čechů a Němců se věnovala prvorepubliková několikadílná Československá vlastivěda. ⁶² Jejich soupis a charakteristiku podává **Josef Škába**, aktivní člen českých nacionálních „obranných“ jednot. Příspěvek se vyznačuje nepoměrem rozsahu textu věnovaný na jedné straně českým (18 stran) a na druhé straně německým spolkům (necelé dvě strany). Je psán z českých nacionálních „obranných“ pozic. Škába akcentuje důmyslnost a prvotnost německých spolků s jejich funkcí útočnosti a poněmčování „české půdy a českých lidí“. Charakterizuje je jako „nebezpečné odpůrce národních jednot“ a „postrach českých zemí“. Podle Škáby jsou české spolky jen „odezvou na německou útočnost a nepřátelské činy, které český lid trpělivě snášel“. Širší porozumění prokázal prvorepublikový filozof a přírodovědec **Emanuel Rádl**. Nacionální „obranné“ spolky jako celek střizlivě označil za „rušivý element v nacionálně smíšených oblastech“. ⁶³

Komparativní přístup v analýze spolků aplikoval **Miloš Hořejš**. Jeho studie o českých a německých spolkách v letech 1900–1938 se zaměřuje na sociálně ekonomickou analýzu a na jejich nacionálně mobilizační charakter, který umožnil do veřejného života vtáhnout střední sociální vrstvy. ⁶⁴ Analýza spolků obou nacionálních společenství mu umožnila závěrečné konstatování, že jejich působení výrazně přispělo k vyostření nacionálních konfliktů a k rozšíření třecích ploch mezi českým a německým obyvatelstvem. **Eduard Kubů** a **Jitka Balcarová** komparativním

61 Tamtéž, s. 3.

62 J. Škába, Národní organizace v Československé Republice, in: Československá vlastivěda, V., Praha 1931, s. 224–254.

63 E. Rádl, Válka Čechů s Němci, Praha 1928, s. 145–152.

64 M. Hořejš, Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Efektivität“ ihrer Tätigkeit, in: E. Kubů, H. Schultz, Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive, Praha, Berlin 2004, s. 197–220.

způsobem zpracovávají české a německé spolky pod hospodářským prizmatem (předmětem analýzy byly spolky s programovou „hospodářskou obranou“, tj. národní jednoty a svazy Němců).⁶⁵ Ve společné studii objasňují úlohu spolků v propagaci a aplikaci hospodářského nacionalismu v českých zemích. Spolky analyzují z perspektivy mikroekonomické (konkrétní hospodářská činnost) a z perspektivy makroekonomické (hospodářská nacionální mobilizace ovlivňující hospodářské prostředí). Autoři docházejí k závěru, že spolky hospodářský nacionalismus výrazně profilovaly, byly jeho nástrojem a činitelem. Vedle jeho agitace výrazně působily při jeho akreditování a reprodukci v každodenním životě. Výzkum „zápasu o nacionální hospodářskou državu“, který autoři zaměřili na zápas o půdu, tedy na jedno z nejvíce exponovaných polí „národnostního boje“, ukázal výrazné ekonomické limity zápasu na obou nacionálních stranách. Do popředí však vystoupila významná politicky a nacionálně mobilizační funkce „obranu rodné hroudy“, která dalekosáhle přesahovala efekty hospodářské. Problematiku nacionálních „obranných“ spolků zmiňuje **Jaroslav Kučera** v souvislosti s praxí uplatňování jazykového zákonodárství.⁶⁶ Analýzou některých z jeho národnostních aspektů se snaží překonat tradiční nacionální interpretace. Podává obraz složité česko-německé koexistence a ukazuje, v jakém poměru v česko-německém vztahu společně působily konfrontace a kooperace. Svou prací přináší korekci výtek, že Němci v ČSR byli vystaveni „všeobecnému brutálnímu utlačování ze strany hrubého českého šovinismu“, jakožto i další extrém, že Československo představovalo nacionálně politický „vzorný model“.

Nacionalizace habsburské monarchie a jeho výrazný činitel – nacionální „obranné“ spolky – se v posledních dvaceti letech staly tématy anglicky píšících autorů (**Gary B. Cohen**,⁶⁷ **Pietr M. Judson**,⁶⁸ **Jeremy**

65 J. Balcarová, E. Kubů, *Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu (1918–1938)*, in: D. Jančík, E. Kubů, *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Praha 2011, s. 231–273.

66 J. Kučera, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*, München 1999.

67 G. B. Cohen, *Němci v Praze 1861–1914*, Praha 2000; též, *Společnost, politický život a vláda v pozdně imperiálním Rakousku: zamyšlení nad novou syntézou*, in: *Český časopis historický* (dále jen ČČH), 102, 2004, 4, s. 745–765.

68 P. M. Judson, *Tourismus, Nationalisierung der Landschaft und lokales Identitätsmanagement um die Jahrhundertwende: Böhmen, die Steiermark, und Trentino/Südtirol*, in: P. Haslinger, *Regionale und nationale Identitäten*, Würzburg 1999, s. 113–128; též, *Frontiers, Islands, Forests, Stones. Mapping the geography of a German Identity in the Habsburg Monarchy, 1848–1900*, in: P. Yeager, *The geography of Identity*, Ann Arbor 1996, s. 382–406; též, *Versuche um 1900 die Sprachgrenze sichtbar zu machen*, in: M. Csáky, P. Stachel, *Die*

King,⁶⁹ **Tara Zahra**⁷⁰ aj.). Jejich práce sledují především proces, jak se jedinci či skupiny stávali nacionálními příslušníky kolektivní národní jednotky. Zkoumají přitom problematiku nacionální indiferentnosti a bilingvismu, popř. nacionálního přechylování, kterou středoevropská historiografie prozatím výrazně nezahrnula do svého bádání. **Gary B. Cohen** ve své práci o pražských Němcích v letech 1861–1914 označuje nacionální „obránné“ spolky (německé) za „speciální organizace pro etnickou obranu“.⁷¹ Byly údajně „nejviditelnějším výrazem nového defenzivního postoje pražských Němců.“ V kapitole „etnická obrana a síť liberálních spolků“ zkoumá „defenzivní etnickou obranu Němců“. Nevidí přitom „ofenzivní“ složku této „obranu“, která byla integrální součástí nacionální „obranu“ jako celku. **Jeremy King** sleduje proces pronikání etnického vnímání společnosti v druhé polovině 19. století a změnu praxe místní budějovické bilingvní česko-německé politické reprezentace. Nacionální „obránné“ spolky King uvádí a rozebírá v souvislosti s úspěchem „etnického argumentu“. Zdůrazňuje jejich integrační funkci pro obyvatelstvo napříč celým Předlitavskem⁷² (nesdílí Haslingerovo úzké regionální vymezení). Považuje je za výsledek snahy po spojení městského a venkovského obyvatelstva a snahy získávání klientely pro „etnický argument“ i v jiných než ryze mužských a převážně středostavovských vrstvách. Jako „nový typ spolků“ je staví proti původním nacionálním, lokálním spolkům s mužskou středostavovskou členskou základnou.⁷³ **Pietr M. Judson** ve své monografii k „ochráncům národa – aktivisté na jazykových hranicích rakouského impéria“ demonstruje na základě výzkumu spolků tezi, že národnostní diferenciacie byla do pohraničních oblastí Rakouko-Uherska importována zvenčí, tj. z měst. Představuje vývoj institucionalizace „nacionální myšlenky“ v rámci lokálních společenství. Jeho analýza dobového tištěného materiálu prezentuje způsoby myšlení

Verortung von Gedächtnis, Wien 2001, s. 163–173; týž, Die Schutzvereine und das Grenzland: Strategien zur Verwirklichung von imagined borderlands, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa, s. 20–27; týž, Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria, Cambridge, Massachusetts 2006.

69 J. King, Budweiseres into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948, Princeton 2001; týž, Od Budweiserů k Čechům a Němcům, in: Jihočeský sborník historický, 2002, 71, s. 81–97.

70 T. Zahra, Kidnapped souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948, Ithaca, London 2008; táž, From Christmas Gifts to Orphans' Pensions: How Nationalists Associations Created the Welfare State in the Bohemian Lands, 1900–1918, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa, s. 192–207.

71 G. B. Cohen, Němci v Praze, s. 122.

72 J. King, Budweiseres, s. 57.

73 Tamtéž, s. 66–67.

a motivace jednání obyvatelstva z nacionálně smíšených oblastí. Fakt, že se autor opírá téměř výhradně o německojazyčné prameny, a tudíž jeho analýza se nejvíce soustředí na působení německých nacionálních agitátorů, vyvolává otázku aplikovatelnosti na ostatní nacionální komunity.⁷⁴ Příspěvky **Tary Zahry** se spolkům věnují z hlediska jednoho z objektů jejich zájmu, tedy dětem a sociálně podpůrné činnosti, a to v časovém horizontu 1900–1948. Na „zápase o dítě“ představuje ansámbly metod českých a německých nacionálních aktivistů. Ti často stáli proti nacionální nevyhraněnosti rodičů. Autorka při svém výzkumu vychází z teze, že právě ona nacionální indiference byla příčinou rozhodnější nacionalizace, která s sebou přinesla přísnější formu národnostní klasifikace a nové výchovně vzdělávací a nacionálně veřejné prospěšné organizace. Nacionální indiference zajisté mohla přispět k radikalizaci procesu nacionalizace v monarchii, ale byla to, podle mého soudu, jen jedna z mnoha příčin podněcující onu nacionální radikalizaci a nedomnívám se, že to byla příčina hlavní.

Práce k českým nacionálním „obranným“ spolkům vykazují velice rozdílnou úroveň zpracování a jsou častým námětem regionální historiografie.⁷⁵ Ne vždy reflektují fakt, že jak německé, tak i české spolky byly organizačním vyjádřením nacionalismu jako takového, zpravidla jeho útočné formy, že nepůsobily ve vakuu své statutárně proklamované činnosti, ale že byly součástí širšího společenského akčního rádia a že jejich „soutěživý duch“ z nich dělal subjekty, které ke svému bytí potřebovaly existenci „toho druhého“. Moment vzájemné nepostradatelnosti, analogie ve strategiích a metodách a role „vzájemného učení“, se v české historiografii často vytrácí a do popředí vystupuje pouhý popis a konstatování o blahodárném působení spolků na českou společnost.⁷⁶ Tento profil bádání se jen částečně vztahuje na kolektivní práci o českých nacionálních aktivitách v pohraničních oblastech první republiky, kde míra zdůraznění interakce Čechů a Němců a jejich spolkových struk-

74 Srv. P. Kladiwa, Recenze, Judson, Pieter M.: Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria, in: *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy* 2, 2012, s. 220.

75 Např. O. Šrajzerová, Školská činnost Matice opavské v meziválečném období, in: Slezský sborník, 99, 2001, 3, s. 192–211; J. Knapíková, Matice opavská: spolek, osobnosti a národní znaky ve Slezsku 1877–1948, Opava 2007 aj.

76 Výběr, *Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech*, 1996, 33; totéž, 1997, 34; O. Vašata, Česká menšina a její škola ve Chvalči ve třicátých letech minulého století, in: Sborníček. Příspěvky Muzea Podkrkonoší v Trutnově, Trutnov 2006, s. 131–140; T. Dytrych, České reálné gymnázium v Trutnově v letech 1920–1938, tamtéž, s. 94–103; J. Zimola, Boj Čechů v Čechách (z dějin Národní jednoty pošumavské), vlastním nákladem, 1999.

tur je u různých autorů odlišná.⁷⁷ Je to zatím jediná práce, která nabízí souvislejší zpracování české „nacionální obrany“ a jejích spolkových akterů. Národním jednotám v této práci své příspěvky věnovali **Jaromír Pavlíček**,⁷⁸ **Radim Prokop**,⁷⁹ **Karel Řeháček**⁸⁰ a **Karel Sommer**.⁸¹ Vedle organizačních záležitostí se zabývají zejména hospodářskými aktivitami jednot, zpravidla v souvislosti s prováděním pozemkové reformy a dále s přípravami okresních a zemských voleb. V případě pozemkové reformy nesledují její sociální aspekty, ale její nacionální motivy. Autoři došli k závěru, že pozemková reforma v pohraničních národnostně smíšených oblastech a v německých jazykových územích vytvářela ohniska konfrontačního prostředí a ostrých nacionálních sporů. Ačkoli autoři svým výzkumem potvrzují mírné oslabení německé pozemkové držby, nepotvrzují „akutní nebezpečí čechizace a odněmčeni“ pohraničních oblastí. Studie **Libuše Hrabové**,⁸² **Olgy Šrajerové**⁸³ a **Miloše Trapla**⁸⁴ v uvedené kolektivní monografii reflektují již tradiční oblast badatelského zájmu – české menšinové školství a úlohu českých spolků na jeho rozvoji. Ke školské oblasti přistupují, jako k místu častých česko-německých střetů. Akcentují přitom význam školství pro rozvoj nacionálního společenství z hlediska jak českého, tak německého. Trapl si uvědomuje jednostrannost českého a německého nacionálního výkladového schématu školské problematiky. Proto usiluje svým výzkumem poukázat na konkrétní stav.⁸⁵ Společenskou atmosféru v národnostně smíšeném pohraničí ČSR

77 České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky, Olomouc, Opava 2003.

78 J. Pavlíček, Národní jednota severočeská a její podíl na prosazování českých národních zájmů v národnostně smíšených oblastech (1885–1948), in: tamtéž, s. 173–193.

79 R. Prokop, Národnostní aspekty v činnosti Národní jednoty pro jihozápadní Moravu v meziválečném období 1918–1938, in: tamtéž, s. 195–219.

80 K. Řeháček, Národní jednota pošumavská (1884–1951), in: tamtéž, s. 221–244.

81 K. Sommer, Průběh a výsledky pozemkové reformy v pohraničí českých zemí, in: tamtéž, s. 35–106; týž, Poslání spolku Československá jednota v předválečném Československu, in: Slezský sborník, 95, 1997, 1–2, s. 61–67; týž, Slezský odbor Národní rady české (československé) 1918–1938, in: Časopis slezského zemského muzea, B, 50, 2001, s. 8–34.

82 L. Hrabová, Ostravské školství a vědomí národní sounáležitosti do roku 1918, in: České národní aktivity v pohraničních oblastech, s. 275–284.

83 O. Šrajerová, Činnost Matice opavské v mezivojnovom období, in: tamtéž, s. 109–149; táž, Slezská matice osvěty lidové v období prvej Československej republiky, in: tamtéž, s. 151–172.

84 M. Trapl, České menšinové školství v letech 1918–1938, in: tamtéž, s. 109–117.

85 Český výklad: za rakouské monarchie bylo německé školství v českých zemích početnější, materiálově lépe vybaveno, nepřítel úřadů bránila rozvoji českých škol a podporovala tak germanizaci, po 1918 bylo zapotřebí a oprávněné české školy dobudovat; německý výklad: po roce 1918 nastoupilo plánované pronásledování německého školství, zavírání německých škol, neoprávněné zřizování škol českých ve smíšených oblastech, výstavba českého školství

v relaci k Československé obci sokolské (dále jen Sokol) zpracovává příspěvek **Jany Burešové**. Vznik Sokola a ostatních českých „obránných“ spolků klade do spojitosti s rozšiřováním českých nacionálních aktivit. Na mnoha místech rozebírá „obránnou“ – „útočnou“ rétoriku sokolského tisku vůči Němcům, která podle Burešové nepřímo podporovala nepřátelství mezi Čechy a Němci.⁸⁶ Vzhledem k dobové úloze tisku bych spíše uvažovala o přímé podpoře. Široká publikační produkce nacionálních organizací ovlivňovala modelování interpretačních vzorců dobových jevů sociálních, hospodářských, politických a kulturních směrem k českému nacionálnímu „obránnému“ schématu, který v pohraničí živil negativní vnímání Němců. K dějinám Sokola vyšla v 90. letech 20. století publikace od **Marka Waice** a jeho spolupracovníků.⁸⁷ Vývoj Sokola sledují s procesem vzniku moderní občanské industriální společnosti a formování novodobých národů v Evropě 19. století. Zdůrazňován je jeho podíl na nacionální emancipaci českého národa a na vzniku ČSR, spolu s jeho významným vkladem do „pokladnice evropské tělesné výchovy“. Vztah českého a německého tělovýchovného spolku práce charakterizuje slovy vzájemné nevráživosti až nepřátelství, avšak i silného respektu k soupeři, jehož kvality nešlo podceňovat.⁸⁸

Českým spolkům se dlouhodobě věnuje **Peter Haslinger**.⁸⁹ Jeho studie z marburského sborníku zkoumá otázku ovlivnění lokálního diskurzu v ČSR spolky a jejich vztah ke státu a vládě. Příspěvek koncipuje převážně na bázi konfliktního charakteru vztahu Čechů a Němců, jejich ustavičného „boje v bojových zónách“ a vzájemného vymezování se v nacionálně smíšených oblastech.⁹⁰ Ačkoli v úvodu zmiňuje existenci „para-

byla součástí české snahy o počestění prostoru. M. Trapl, Přehled českých menšinových škol na jižní Moravě v letech 1918–1938, in: Jižní Morava. Vlastivědný sborník, 37, 2001, 40, s. 241.

86 J. Burešová, Význam Sokola pro český národní život v pohraničí v letech první Československé republiky, in: České národní aktivity, s. 251–252.

87 M. Waic a kol., Sokol v české společnosti 1862–1938/Sokol in der tschechischen Gesellschaft 1862–1938, Praha 1996.

88 Tamtéž, s. 204–205.

89 P. Haslinger, Der Rand als Zentrum? Die deutsch besiedelten Grenzregionen der böhmischen Länder als Wertezentrum im tschechischen nationalen Diskurs (1880–1938), in: Mythen der Mitte. Regionen als nationale Wertezentren Konstruktionsprozesse und Sinnstiftungskonzepte im 19. und 20. Jahrhundert, Weimar 2005, s. 287–300; týž, Imagined territories. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1889–1938. Habilitationsschrift, Freiburg i. Br. 2004; týž, Staat, Gesellschaft und tschechische Schutzvereine in den Grenzregionen der böhmischen Länder in der Zwischenkriegszeit, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa, s. 208–234; týž, Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938, München 2010.

90 Týž, Staat, Gesellschaft, s. 232; citovaná Haslingerova studie vznikla na základě jeho habilitační práce, která vyšla v roce 2010. Zde se navíc v jedné z kapitol („Nationale Diskurse und Mobili-

lelních struktur“ českých a německých spolků, jejich vzájemná interakce se v textu vytrácí. Spolkové permanentní zdůrazňování „ohrožení státních hranic německým živlem“ by mělo být interpretováno také i z pohledu jejich strategie působení. Svou existenci si spolky musely veřejně odůvodnit a zároveň potřebovaly získávat další klientelu. Obdobně se chovaly i německé spolky, zdůrazňující „čechizační nebezpečí“, a tudíž nezbytnost „ochranné“ funkce spolků.⁹¹ Haslinger adekvátně zhodnotil funkci spolků při vytváření socializačního rámce ve smíšených oblastech pro nově příchozí Čechy. Podle autora spolky stály v centru nacionálního diskurzu. Jejich nacionální výklad sociálních a lokálních konfliktů působil jako „spouštěč nacionálních konfrontací“. Spolky označuje za „sít, která přinášela nové způsoby vnímání, nové formy sociálních vazeb a nové hodnotové představy“.⁹²

Německé nacionální „obrné“ spolky v českých zemích zařadil do své práce *Der Kampf um das Deutschtum* (1897) **Guntram Franz Schultheiss**. Jedná se o práci koncipovanou v nacionálně „obrném“ duchu vůči údajně „nacionálním agresorům“. České protějšky označuje za „čechizační spolky“ vznikající podle německých vzorů. Německé spolky se údajně brání přílivu „slovanské vlny“ a „nenacionálním krokům“ vídeňských vlád, které Němce existenčně ohrožují.⁹³ Na Schultheisse se odvolává práce **Gustava Adolfa von Metnitze** k „dějinám německého nacionálního hnutí 1871–1933“ (1939).⁹⁴ Jeho záměrem nebylo poskytnout ideové dějiny německé „nacionální ideje“. Hledá kořeny „nového *völkisch* myšlení“ ve 30. letech, které podle něho na veřejnosti získaly vnější formy v podobě spolků a politických stran. Základnu shledává v rozvinutém „systému nacionálních obranných spolků“ (*Schutzvereinswesen*). Německé nacionální „obrné“ spolky v monarchii považuje za „jádro nacionálního odporu proti státu a *völkisch* cizím vlivům“, za počátky „antisemitského a celoněmeckého hnutí s klíčovými velkoněmeckou ideou“ a za organizace k „obraně nacionálních hodnot“.⁹⁵ *Bund der Deutschen in Böhmen* pokládá za „bojové zřízení proti liberálnímu židovstvu“.⁹⁶ Pro meziválečné období jim připisuje charakteristiku „strážce

sierungsstrategien vor Ort – die tschechisch-nationalen Schutzvereine in den Randgebieten der böhmischen Länder“) věnuje českým nacionálním „obrným“ spolkům i před první světovou válkou.

91 Tamtéž, s. 220–221, 225.

92 P. Haslinger, *Nation und Territorium*, s. 158, 161.

93 F. G. Schultheiss, *Der Kampf um das Deutschtum*. Deutschnationales Vereinswesen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalgefühls, München 1897, s. 55–56.

94 G. A. von Metnitz, *Die deutsche Nationalbewegung 1871–1933*, Berlin 1939.

95 Tamtéž, s. 9, 26.

96 Tamtéž, s. 54.

německého *Volkstum*⁹⁷ ve střední Evropě“.⁹⁸ České protějšky označil za „útočné organizace“ (*Angriffsorganisation*).⁹⁹ Práce od **Erwina Barta a Karla Bella** k „dějinám německé obranné práce“ (1930) se stěžejně věnuje spolkům *Deutscher Schulverein*, *Südmark* a *Verein für das Deutschtum im Ausland*.¹⁰⁰ Spolky a jejich činnost (*Volkstumsarbeit*) údajně reprezentují „obraný boj proti pokusům odněmčování ze strany nacionálních odpůrců“. Autoři je představují v jejich „ochranné“ funkci, která měla podpořit údajně „ohrožené Němce“ a napomoci „udržet němectví“ v pohraničí a v zahraničí.¹⁰¹

Reprezentativní publikace o „sudetoněmectví“ (1937) předních „sudetoněmeckých“ intelektuálů ohledně zřizování nacionálních „obraných“ spolků rovněž uvádí české napodobování německých vzorů.¹⁰² Výstavbou německých spolků údajně v pohraničí vznikla myšlenka „nacionální solidarity“, která „u Němců v sousedním císařství čekala teprve na své zrození“. V meziválečném období kladně posuzuje jejich úlohu při šíření „sudetoněmecké sjednocující myšlenky“ a řadí je mezi předchůdce Henleinova „sudetoněmeckého osvobozujícího hnutí“.¹⁰³

Německé nacionální „obrané“ spolky v meziválečné ČSR částečně zařadila do své práce z 60. let 20. století o vývoji německých politických stran dvojice autorů **Jaroslav César a Bohumil Černý**.¹⁰⁴ Práce je výrazně dobově podmíněna ideologií sklonku 50. a 60. let. Jejich charakteristika spolků jako výrazného faktoru politického dění v republice byla součástí utilitárního interpretačního vzorce, který spolky využíval k demonstraci agresivního německého imperialismu a který německou menšinu instrumentalizoval v nástroj ovládnutí českého prostoru. Metoda jejich zpracování je selektivní. Akcentuje se to, co zapadá do uvedeného interpretačního vzorce. Hodnota práce spočívá ve využití původního archivního materiálu, jehož část je dnes nenávratně ztracená. Práce s touto publikací vyžaduje obezřetnost a nutnou konfrontaci s prameny a výsledky nových výzkumů. Obdobnou charakteristiku lze vztáhnout na sborník doku-

97 Srv. kapitola 1. 2. 2 „*Volkstum*“ – „národní svéráz“: podstata národa.

98 G. A. von Metnitz, c. d., s. 203.

99 Tamtéž, s. 46.

100 E. Barta, K. Bell, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, Dresden 1930.

101 Tamtéž, s. 58, 331.

102 *Das Sudetendeutschtum. Sein Wesen und Werden im Wandel der Jahrhunderte*, G. Pirchan, W. Weizsäcker, H. Zatchek (hg.), Brünn, Prag, Leipzig, Wien 1939, (1. vydání 1937), s. 458–459.

103 Tamtéž, s. 464.

104 J. César, B. Černý, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*, 2 sv., Praha 1962.

mentů **Kolomana Gajana**, jehož cílem je představit politiku Německa vůči ČSR v letech 1918–1939.¹⁰⁵ Vedle dokumentů diplomatické oficiální povahy jsou zde zařazeny dokumenty spolků a organizací na podporu Němců v zahraničí, které zásadním způsobem ovlivňovaly a finančně podporovaly německé spolky v ČSR. V úvodu sborníku je v této souvislosti zmiňován především *Verein für das Deutschtum im Ausland*.¹⁰⁶

Německé „obranné“ spolky v českých zemích okrajově figurují v německé historiografii k problematice „*völkisch* hnutí“.¹⁰⁷ U spolků podtrhuje jejich „středoevropsky“ pojatou ideovou základnu jakožto tzv. *völkisch* organizací. Její interdisciplinární vnímání problémů a kladení otázek po historických příčinách a jejich následcích ve srovnávací perspektivě mi bylo výraznou inspirací. Především jsem vycházela z prací **Uweho Puschnera, Waltera Schmitze, Justuse H. Ulbrichta a Clemense Vollnhalse**, kteří poskytli komplexnější práce k mnohotvárnosti a komplikovanosti pestrého „*völkisch*“.¹⁰⁸ Autoři docházejí k závěru, že na *völkisch* infrastrukturu mohla navázat mocensko-strategická robustnost nacionálního socialismu.

Práce rakouského historika **Lothara Höbelta**¹⁰⁹ k utváření německého politického spektra v rakouské monarchii umožňuje sledovat vznik prvních německých nacionálních „obranných“ spolků. Höbelt ukazuje na spojení spolků s vývojem německonacionálního politického hnutí. K tomuto poznatku dochází i analyticko-syntetizující studie od **Jitky Balcarové**. Nabízí klasifikaci a periodizaci německých nacionálních „obranných“ spolků v českých zemích včetně jejich definování.¹¹⁰ Zdů-

105 Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939), K. Gajan (ed.), Praha 1962.

106 Tamtéž, s. 14.

107 Klíčové práce k *völkisch* problematice: G. L. Mosse, *Die völkische Revolution: über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1991; *Völkische Bande. Dekadenz und Wiedergeburt. Analysen rechter Ideologie*, H. Kauffmann, H. Kellershohn, P. Jobst, (hg.), Münster 2005; *Völkische Religion und Krisen der Moderne. Entwürfe „arteigener“ Glaubenssysteme seit der Jahrhundertwende*, S. von Schnurbein, J. H. Ulbricht (hg.), Würzburg 2001; *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*, K. Buchholz, R. Latocha, H. Peckmann, K. Wolbert (hg.), 2 Bd., Darmstadt 2001.

108 *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918*, U. Puschner, W. Schmitz, J. H. Ulbricht (hg.), München 1996; U. Puschner, *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache–Rasse–Religion*, Darmstadt 2001; *Völkische Bewegung – Konservative Revolution – Nationalsozialismus. Aspekte einer politisierten Kultur*, W. Schmitz, C. Vollnhals (hg.), Dresden 2005.

109 L. Höbelt, *Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*, München, Wien 1993.

110 J. Balcarová, *Die deutschen nationalen Schutzvereine in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa*, s. 111–141.

razňuje jeden z centrálních aspektů spolkových aktivit, jímž je sepětí se vzory činnosti nacionálního konkurenta. Poukazuje na nutnost obezřetnosti při používání adjektiva „obrnanný“, neboť jeho obsah nebyl pouze a jen „bránící“. Spolky se ve svém působení dostávaly od roviny defenzivní, přes mutace „ofenzivně defenzivní“ a „defenzivně ofenzivní“ až k agresivním formám nacionální radikalizace demonstrované např. hospodářským a sociálním bojkotem. V další regionálně zaměřené studii autorka podává politicko-ideovou analýzu jednoho ze svazů Němců (*Bund der Deutschen Schlesiens*).¹¹¹ Má za to, že při posuzování vlivu spolku je třeba zohledňovat lokální perspektivu, mít na vědomí, že na danou společnost nepůsobily izolovaně, ale že působily společně s ostatními společenskými strukturami a že při své komunikaci, která probíhala na nejružnějších stupních od mocenských složek až k městské a venkovské chudíně, se snažily prosazovat určitý politicko-kulturní koncept. Autorka píše o tzv. „strategii propojení“, která umožňovala kontakt téměř se všemi společenskými složkami. Následkem byla výrazná multiplikace spolkového vlivu, zejména jeho nacionálně mobilizující funkce.

Regionálním svazům Němců se věnoval **Dan Gawrecki**. Jeho příspěvky k *Bund der Deutschen Nordmährens*, *Nordmark* a *Bund der Deutschen* z 60. až 80. let výrazným způsobem promluvily do problematiky. Vybočují z dobového diskurzu porozumění problému a vnášejí nový prvek – sociální analýzu spolkových aktérů (členská základna, řídicí složky). Jeho práce akceptují jako východisko při mém sociálním výzkumu spolkové klientely.¹¹² Studie **Martina Markla** se zabývá vývojem a působením *Bund der Deutschen Südmährens* do začátku první světové války.¹¹³ Vývoj spolku sleduje spolu s modernizačním procesem jižní Moravy.

111 J. Balcarová, *Bund der Deutschen Schlesiens*. Z dějin nacionálního hnutí Němců v mezi-válečném Slezsku, I, II, in: *Slezský sborník*, 106, 2008, 2, s. 112–137, tamtéž, 106, 2008, 3, s. 188–207.

112 D. Gawrecki, *Německé obranné spolky 1880–1938*, Opava 1975, (rukopis kandidátské disertace, uloženo v knihovně Historického ústavu AV ČR); též, *Německé nepolitické spolky a jejich úloha v rozvoji německého nacionalismu na severní Moravě a ve Slezsku*, in: *O vývoji německého nacionalismu a o soudobém západoněmeckém revanšismu*, Ostrava 1967, s. 20–25; též, *Německé obranné spolky na cestě k Mnichovu*, Severní Morava, 1978, 36, s. 12–19; též, *K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens v letech 1886–1918*, Severní Morava, 1982, 41, s. 31–36; též, *Bund der Deutschen Nordmährens a německý nacionalismus na severní Moravě (1886–1918)*, Severní Morava, 1986, 52, s. 19–28; též, *Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí v roce 1937*, Krkonoše–Podkrkonoší, 1967, 3, s. 166–190; též, *Spolek Nordmark a německá politika*, in: *Slezský sborník*, 1972, 70, s. 1–16.

113 M. Markel, *Svaz Němců jižní Moravy do roku 1914*. Příspěvek k charakteru nacionalizmu na počátku století, in: *Časopis Matice Moravské* 2000, 119, s. 403–421.

Považuje ho za „typickou mobilizační instituci, která zapojuje ‚středního a malého‘ muže do veřejného života“.¹¹⁴ Soudí, že spolek do myšlenkového světa jihomoravských Němců vnášel vyhraněnou nacionální argumentaci, která nedovolila nastolit trvalý mocenský kompromis mezi Čechy a Němci. V této souvislosti Markel píše „o počátcích nové fáze nacionalismu, který požadoval totálně (a totalitně) unifikovaného jedince“.¹¹⁵ Aktivitám svazů Němců ve sféře německého nacionálního peněžnictví se věnují studie **Eduarda Kubů** o *Kreditanstalt der Deutschen*¹¹⁶ a **Jitky Balcarové** o německých finančních elitách ve spolcích angažovaných.¹¹⁷ Autoři se shodují na tom, že nacionálně německé peněžní ústavy představovaly významné prostředí nacionálních konfrontací a že jejich obchodní aktivity v důsledku striktního dodržování nacionálně politických a nacionálně hospodářských hledisek byly částečně omezeny, čímž neumožňovaly trvale vysokou ekonomickou úspěšnost. Použití biografické metody v případě předsedy *Bund der Deutschen Schlesiens* (JUDr. Otto Wenzelides) umožnilo autorce v další její studii sledovat motivační pohnutky nacionální angažovanosti a v nemalé míře též kořeny nacionální identity Němců v rakouském, popř. čs. Slezsku.¹¹⁸ Ve studii o německých plánech vnitřního osidlování českých zemí Balcarová analyzuje vedle tzv. sudetoněmeckého osidlovacího hnutí iniciované spolky taky jejich ideovou platformu. Prezентuje se tak dlouhodobé působení ideových prvků teorií „životního prostoru“ a „krve a půdy“ ve spolkovém prostředí.¹¹⁹

Tělovýchovný nacionální „obraný“ spolek *Deutscher Turnverband* zpracovává monografie **Andrease Luha**.¹²⁰ Autor spolek ve 30. letech považuje za „iniciátor a katalyzátor *völkisch* sjednocujícího procesu sudetoněmectví“, bez něhož by údajně bylo tak rychlé prosazení *Sudeten-*

114 Tamtéž, s. 420.

115 Tamtéž, s. 420–421.

116 E. Kubů, *Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945. Ein Beitrag zum Wirtschaftsnationalismus der Deutschen in den böhmischen Ländern und ihrem Verhältnis zu Deutschland*, *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 45, 2000, 1, s. 3–29.

117 J. Balcarová, *Finanční elity německých nacionálních peněžních ústavů a jejich aktivity v tzv. regionálních svazech Němců v českých zemích*, in: E. Kubů, J. Šouša, *Finanční elity v českých zemích* (Československu), Praha 2009, s. 191–226.

118 Táž, *Dr. Otto Wenzelides. Ze života předsedy německého nacionálního „obraného“ spolku Bund der Deutschen Schlesiens*, in: *Vlastivědné listy*, 33, 2007, 2, s. 17–22.

119 Táž, *Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století*, in: M. Hořejš, I. Lorencová, *Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války*, Praha 2009, s. 39–70.

120 A. Luh, *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 1988.

deutsche Heimatsfront (dále jen SHF) a *Sudetendeutsche Partei* (dále jen SdP) nepředstavitelné.¹²¹ Domnívám se, že úspěch SdP nebyl závislý pouze na DTV, který ostatně nebyl jediným, a dovoluji si tvrdit, že také ne nejvýznamnějším ze všech nacionálních „obranných“ svazů. Bylo by nepřesné a vůči spolkům snad i nekorektní usuzovat o nich v relacích, který z nich byl důležitější, a který méně. Jejich činnost směřující ke společnému cíli se vzájemně doplňovala. To z nich jako celku činilo vlivný masový nástroj nacionální mobilizace. Nejnověji se problematikou německých nacionálních aktivit v oblasti tělovýchovy a sportu věnuje sborník českých, německých a rakouských autorů vydaný pod editorským perem **Marka Waice**. Autoři se zabývají mírou přispění turnerských spolků (i ostatních sportovních a tělovýchovných spolků) německým nacionálním snahám. Studie rovněž odkrývají vztahy německých spolků s českými protějšky a vazby s říšskoněmeckými a rakouskými organizacemi v kontextu vývoje české i německé politiky a státoprávních změn po vzniku ČSR.¹²²

Nacionální agitátor *Deutscher Kulturverband* ve funkci „putujícího učitele“¹²³ **Reinhard Pozorny** zpracoval v 70. letech jeho vývoj.¹²⁴ Píše z pozice německých „obranných“ pozic, kdy spolek údajně čelil „čechizaci“ a „agresivní a útočné“ politice Čechů, jejímiž nositeli byly národní jednoty.¹²⁵ Detailně popisuje praxi nižší instance státních úřadů, která hendikepovala Němce při zakládání německých menšinových škol a při reklačních řízení dětí. Hodnota práce tkví ve shromáždění řady kvantifikujících údajů a zejména personálních reálií, které by dnes zřejmě byly již nedohledatelné.

Analýza literatury ukazuje, že se do popředí badatelského zájmu česko-německých vztahů postupně dostává oblast výzkumu usilující objasnit formování a fungování německého názorového spektra v českých zemích vedle doposud upřednostňovaných politických dějin a vývoje

121 Tamtéž, s. 13.

122 Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu. *Deutsche Turn- und Sportvereine in den tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei*, M. Waic (ed.), Praha 2008; *Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu. Die Deutschen und Tschechen in der Welt des Turnens und des Sports*, M. Waic (ed.), Praha 2004.

123 Srv. kapitola 1. 2. 14 „Wanderlehrer“ – „putující učitel“.

124 R. Pozorny, *Deutsche Schutzarbeit im Sudetenland. Die Tätigkeit des Deutschen Kulturverbandes 1918–1938*, Eckartschriften, Heft 49, Wien 1974.

125 Tamtéž, s. 10–11.

politických stran.¹²⁶ Zejména se jedná o vývoj spolků a zájmových sdružení,¹²⁷ německou kulturu,¹²⁸ školství,¹²⁹ vědu,¹³⁰ hospodářská témata¹³¹

- 126 E. Broklová, Politický systém ČSR 1918–1938, Praha 1990; táž, Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938, Praha 1999; Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutschen und Slowaken in der Ersten Republik 1918–1938, J. K. Hoensch, D. Kováč (hg.), Essen 1994; V. Olivová, Dějiny první republiky, Praha 2000; R. Gebel, „Heim ins Reich!“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945), München 2000; A. Klimek, Velké dějiny země Koruny české, XIII. (1918–1929), XIV. (1929–1938), Praha, Litomyšl 2002; S. Sobieraj, Die nationale Politik des Bundes der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Möglichkeiten und Grenzen der Verständigung zwischen Tschechen und Deutschen, 1918–1929, Frankfurt am Main 2002; Z. Kárník, České země v éře první republiky, 3 sv., Praha 2003; J. Šebek, Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu, Brno 2006; D. Brandes, Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938, München 2008; W. Röhr, September 1938. Die Sudetendeutsche Partei und ihr Freikorps, Berlin 2008; Sudetští Němci proti Hitlerovi. Sborník německých odborných studií, S. Kokoška, T. Oellermann (eds.), Praha 2008; M. Spurný, Bijeme na poplach! Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933), Praha 2009.
- 127 M. Pelc, Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích, Brno 2009.
- 128 J. Budňák, Das Bild des Tschechen in der deutschböhmisches und deutschmährischen Literatur, Olomouc 2010; E. Kubů, „Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland“. Theorie „Blut und Boden“ a konstrukce nepřátelského obrazu Čechů v románu Friedricha Jaksche, in: J. Hájek, J. Kocian, M. Zítko, Fragments dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta, Praha 2006, s. 243–260; J. Kučera, c. d.; M. Peroutková, c. d.
- 129 T. Kasper, Výchova či politika? Úskalí německého reformně pedagogického hnutí v Československu v letech 1918–1933, Praha 2007.
- 130 Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století, K. Kaiserová, M. Kunštát (eds.), Ústí nad Labem 2011; O. Konrád, Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918–1945, Praha 2011; P. Lozoviuk, c. d.; A. Míšková, Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945. (Vedení univerzity a obměna profesorského sboru), Praha 2002; táž, Vývoj německých libereckých vědeckých a vlastivědných institucí a jejich archivních fondů (1925–1945), in: Sborník Severočeského muzea, Historia 11, Liberec 1993, s. 33–47; Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze). Materiály k dějinám a inventář archivního fondu 1891–1945, A. Míšková, M. Neumüller (eds.), Praha 1994; Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945, A. Kostlán (hg.), Praha 2004.
- 131 Ch. Boyer, Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938), München 1999; D. Jančík, E. Kubů, „Arizace“ a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45), Praha 2005; Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945, B. Barth, J. Faltus, J. Křen, E. Kubů (eds.), Praha 1999; E. Kubů, J. Pátek, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha 2000; Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), D. Jančík, E. Kubů (eds.), Praha 2011; Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive, E. Kubů, H. Schultz (hg.), Praha, Berlin 2004.

a biografii osobností německého politického, hospodářského a společenského života, tj. německých nacionálních elit.¹³²

Historici si výrazněji uvědomují funkci spolků jako významného indikátoru společenského klimatu a instrumentu formování, upevňování a ve svém důsledku reprezentanta kolektivních identit. Tomuto faktu odpovídá nárůst studií ke spolkové problematice v českých zemích. Patrná je přitom tendence odklonu od převažujícího popisu organizačních či statutárních včetně personálních záležitostí směrem k hlubší analýze spolkové funkce ve společnosti. Tento trend se vyznačuje využitím soudobého tištěného materiálu, zejména publicistiky a doposud marginalizovaných pramenů jako jsou např. pohlednice a krásná literatura. Otázka „německé identity“ v českých zemích, popř. ČSR je ale doposud zkoumána jen sporadicky. Celkově je literatura k procesu identifikace či utváření skupinové sounáležitosti Němců z českých zemí jako sociální skupiny deficitní.

Obecné práce k národnostní problematice a k dějinám českých zemí, popř. ČSR téma nacionálních „obranných“ spolků sice zohledňují, představuje v nich však více méně téma okrajové. Dílčí výzkumy byly doposud publikovány převážně v časopiseckých studiích a v několika kolektivních monografiích. Jednostranné porozumění problematice, charakteristické pro tradiční nacionální interpretace, postupně překonává výzkum vzájemné interakce dvou do sebe zaklíněných nacionálních hnutí. Komparativně pojatý výzkum ukazuje proces vzájemného učení se nacionálních rivalů, na obdobnost až identičnost nacionálních ambicí a na jednu taktiku boje pro dva „nacionální zájmy“. Nacionální „obranné“ spolky Němců a Čechů představují extrémní varianty téhož, nicméně s výrazným rozdílem. Ideový základ „ochraňovaného objektu“ – národa – byl odlišný. Rasová teorie národa, předpokládající rasovou nerovnost lidí a existenci „panské rasy“, která se prosadila s nástupem nacionálního socialismu v Německu a kterou postupně přijala převážná část politické reprezentace čs. Němců v čele s Konradem Henleinem, odporovala čs. pojetí národa. To nepovažovalo národ za osudem dané společenství rasově a duševně stejnorodých lidí, do kterého se jedinci rodí a nemohou na tomto „pokrevním“ svazku nic měnit. Za hlavní vnější znak české „kmenové příslušnosti“ se zpravidla pova-

132 J. Balcarová, *Finanční elity*, s. 191–226; táž, Dr. Otto Wenzelides, s. 17–22; Čtyřsvazkový biografický lexikon vydávaný od roku 1979 Collegiem Carolinem (*Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder*); A. Míšková, M. Gletler, *Prager Professoren 1938–1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*, Essen 2001; M. Myška a kol., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, 2 sv., Ostrava 2003–2008.

žoval mateřský jazyk. Demokratická praxe ČSR proklamovala rovnost a svobodu lidí, kteří mohli příslušnost k národu určit vlastní volbou. Nutno zdůraznit, že rasové pojetí německého národa časově přesahuje období teorie a praxe nacionálně socialistického Německa. Bylo jedním z podstatných prvků německého politického myšlení již od přelomu 18. a 19. století.¹³³

Prameny

Práce je založena na výzkumu primárních pramenů spolkové proveniencce (materiál interní povahy, materiál určený veřejnosti a prameny evidující povahy). Východiskem byly obsáhlé fondy *Svaz Němců v Čechách (1914–1938)* v Národním archivu Praha, *Spolek Bund der Deutschen – župa Opava 1926–1938* v Zemském archivu v Opavě a *Deutscher Böhmerwaldbund* ve Státním oblastním archivu v Třeboni. Na základě spolkového materiálu byly analyzovány spolkové organizační struktury, akční rádius, klientela a povaha autoprezentace spolků. Nabízí se tak vzhled do „zákulisí“ nacionální mobilizace, jejích strategií a metod. Spolková činnost čerpala ze společenských stereotypů a ideologií. Prameny této skupiny odhalují jejich kořeny, zdroje a povahu. Nesou však s sebou také i jisté limity, a to v podobě převažujícího oficiálního rázu a jednostrannosti vnímání a interpretace jak vlastního působení, tak i činnosti ostatních nacionálních komunit.

Materiál německých politických stran objasňuje aktivity a členství spolkových a stranických funkcionářů v politických a spolkových strukturách, které se leckdy i formálně ideově a programově lišily. Spolky se tak rozkrývají z hlediska společenských sítí a „politického“ profilu. Zakotvení v širším německém nacionálním prostoru, spolu s materiálními a ideovými zdroji vysvětlují zahraniční prameny z fondů německých ministerstev a organizací na podporu Němců v zahraničí. Prameny z fondů rakouských archivů vzhledem k významu Německa na vývoj 30. let v ČSR nejsou v práci analyzovány. Navíc, tyto fondy uchovávají bohatý materiál spíše k období před první světovou válkou.

Nové interpretační možnosti předmětu výzkumu poskytly prameny individuální povahy, tj. pozůstalosti aktivistů nacionální „obraný“. Jejich hodnota spočívá ve funkci korektiva k pramenům oficiálně úředním, neboť neprošly úpravou pro veřejnost a čs. státní správu. Odhalují ono již zmiňované „zákulisí“ nacionální mobilizace z pozice jejích strategií

133 Srv. dílo Ernsta Moritze Arndta, působení např. Georga von Schönenerera, Karla Hermanna Wolfa aj.

a organizátorů. Zároveň osvětlují sociální zařazení nacionálních lídrů, včetně jejich identity a motivace k nacionální angažovanosti.

Institucionální a individuální prameny komplementuje spolkový a jiný německý tisk. Ten nejenže reflektoval problémy doby, tedy přijímal veřejné mínění a stával se jeho obrazem, ale i on sám byl silným sociálně aktivním a formativním prvkem společenského vědomí. Analýza spolkové publicistiky přibližuje vlivný a účinný prostředek nacionálního soupeření v českých zemích s nacionálně apelativní až mobilizující funkcí. Přes svoji účelovost a tendenčnost představuje nenahraditelný pramen z mnoha aspektů. Má nezastupitelnou roli při poznávání ideové vybavenosti, myšlenkové strategie a jazykového arsenálu „spolkového prostředí“.

Kompletnost tématu dodávají prameny, které vznikaly činností čs. státní správy a českých nacionálních „obránných“ spolků. Tyto sledovaly německé protějšky pod zorným úhlem právního rámce ČSR a českého nacionalismu. Spatřovaly v nich rivala až nepřítele v „boji o republiku“ a považovaly je za iredentistické organizace. Prameny této povahy umožňují vnímat problematiku ze strany českého nacionálního konkurenta, bez něhož by nebylo vlastního fenoménu „německé nacionální obranné práce v českých zemích“, která se již ze své podstaty musela vůči někomu vymezovat a před někým se bránit. Prameny české proveniencie tak dotvářejí obraz vztahu „akce a reakce“ nacionálních rivalů. Tato interakce se stává jedním z prostředků porozumění analyzované problematiky.

1.2 Metody a pojmové instrumentárium

Metody

Povahu zkoumaných problémů lze rozdělit do dvou okruhů, jimž odpovídají dva soubory upřednostňovaných metod. První se týká historie vzniku spolků a jejich vývoje, stanov, organizačních souvislostí, spojený s personálními a členskými záležitostmi. Druhý, snad poněkud komplikovanější, se zabývá analýzou cílů, hodnot, jejich obměnou a zakotvením spolků ve veřejném prostoru. S tím souvisí analýza sfér, organizace a forem spolkové činnosti, a to vše se zřetelem na jejich zařazení do kontextu německého nacionálního hnutí ve střední Evropě.

Množství pramenných informací vede k analýze prvního bloku otázek na základě kombinace metod statistické a komparativní. Existence homogenního materiálu (kartotéky a jiné soupisy spolkových členů,

výkazy ke spolkové organizaci, financování apod.) vyzývá k použití statistické metody. Jejím výsledkem jsou tabulky, které dávají porozumět hloubce problému z kvantitativního hlediska a osvětlují charakter zkoumaných aktérů, spolu se stavem organizační a finanční základny. Komparativní metoda umožňuje vnímat celistvost fenoménu německé nacionální „obranu“ v českých zemích, který je nutno sledovat v souvislosti s vývojem českého nacionálního prostředí, jež spoluutvářelo podobu a cíle německých spolků.

K otázce spolkových aktérů byla aplikována biografická metoda, a to ve dvou podobách. V jedné rovině zkoumá vedoucí osobnosti a nabízí personální profil vrcholových struktur reprezentovaných skupinou tzv. národních pracovníků (*Volkstumsarbeiter*). V druhé rovině analyzuje objekt nacionální mobilizace – členskou základnu a nabízí kolektivní biografii.

Z řady spolkových typů nesourodého „*völkisch* hnutí“, v meziválečném období doplněného o aktivity na podporu zahraničních, popř. pohraničních Němců (*Auslandsdeutschum, Grenzlanddeutschum*), lze za pomoci metod typologické a komparativní vyčlenit typ nacionálního „obraného“ spolku s programovou „nacionální obranou“. Tento model německých organizací se neomezuje pouze na prostor českých zemí či habsburské monarchie. Zasáhl širší prostor evropský. Spolky jednoho typu vykazovaly analogické prvky z hlediska pracovních programů, cílů, struktur a vývoje.

Zařazením spolků do specifické skupiny organizací se otevírá druhá série aplikovaných metod. Jádro představuje metoda komparativní a diskursivní. Metoda komparativní umožnila porovnat spolkový způsob artikulace a její obsahy s jinými organizacemi. Použita byla při komparaci programových cílů, pracovních metod, hodnotové orientace a způsobu agitace spolků s politickými organizacemi včetně s typologicky shodnými spolky i mimo ČSR.

Závěry výzkumu ovlivnila metoda diskursivní, jako typ metody nepřímé. Zaměřuje se na jazyk a jeho vztah ke světu. Orientace na kontextové užití jazyka umožnila popis, analýzu, kritiku a interpretaci sociální reality, která se odráží v jazyce a jeho pojmosloví. Slovní zásoba je charakteristickým znakem doby a rysem jednotlivých skupin komunikačních aktérů. Spolky se vyznačovaly bohatou publikační činností a zanechaly po sobě rozsáhlý tištěný materiál nejrůznějšího druhu. Prostřednictvím něho vytvářely myšlenkový i artikulovaný koncept. Jeho analýzou se získalo vodítko k dobovým hospodářsko-sociálním a politicko-kulturním programům, které vykazují specifickou pojmovou výstavu.

Pojmové instrumentárium

Jazyk a jeho slovní zásoba se vytvářejí v souvislosti s vývojem společnosti a specifickým způsobem ji odrážejí. Současně ale také společnost formuje. Shodné pojmy nesou v různých etapách společenského vývoje odlišné obsahy, reprezentují společnosti s jistými hodnotovými systémy a odrážejí společenské změny. Navíc užívání určitých pojmů v sobě reflektuje identifikaci s jistým myšlenkovým prostředím. Následná analýza pojmů a spolkových cílů dává porozumět hodnotovému systému, který spolky nejen upřednostňovaly, ale i spoluformovaly a jako komplex hodnotové orientace zprostředkovávaly širokým vrstvám.

Posloupnost níže prezentovaných pojmů se odvíjí od širších, německé nacionální společnosti prvních desetiletí 20. století vlastních pojmů, k pojmům konkrétních struktur a aktérů. Společenské klima vyplňoval soubor nacionálních ideových proudů s identifikačními kritérii národa spolu s nacionálními programovými cíli. Příslušníci nacionálního společenství obývali určitý prostor, v rámci něhož jim přináležely určité hospodářské, sociální a mocenské pozice. O jejich udržení a eventuálním rozšíření se rozhodovalo v konkurenčních zápasech s ostatními národy, které si k tomuto účelu budovaly strategické nástroje v podobě specifických spolků a školili speciální pracovníky. Tomuto vývoji odpovídá hierarchie následujících pojmů, které jsou zároveň jedny ze zásadních výrazů německého nacionálního hnutí. Jejich rozdílné porozumění záviselo na časovém zařazení, regionech, sociálních stratech a politických směrech. Tím se vylučuje možnost jejich jednoznačného definování.

1.2.1 „Völkisch hnutí“

Mnohovýznamový výraz „*völkisch*“ je v českém jazyce obtížně uchopitelný. Ne zcela přesně se překládá pojmy vágního obsahu „národovecký“ či „lidově národní“. Proto se často nepřekládá. Jeho výklad však přináší potíže i německým autorům, jak dokumentuje obsáhlá škála literatury k problematice „*völkisch*“.¹³⁴

Pod vlivem německého nacionálního hnutí a jazykově puristických tendencí navrhl v roce 1875 germanista Hermann von Pfister (1836–1916) pojem „*national*“ nahradit slovem „*völkisch*“ – „*deutschvölkisch*“. V 80. letech 19. století se pojem stal běžným v rakouské monarchii, v letech devadesátých a na přelomu století v Německém císařství. Štýrský lingvista Hugo Ernst Mario Schuchardt (1842–1927), který v roce 1919

134 Srv. kapitola 1. 1 Stav výzkumu, literatura a prameny.

začal mapovat rozšíření pojmu, uvedl, že hnutí šířící slovo „*völkisch*“ vycházelo převážně od všenněmeckých Rakušanů.¹³⁵

Adjektivum *völkisch* se v německých konverzačních slovnících poprvé objevilo v roce 1909 v *Meyers großes Konversations-Lexikon*. Na několika řádcích se o něm pojednává jako o přídavném jménu významově stojícím vedle „*völklich*“ – „lidový“, které vzniklo poněmčením cizího slova „*national*“ – „nacionální“.¹³⁶ Téměř o dvě desetiletí později byl v sedmém vydání lexikonu výklad doplněn o politickou dimenzi slova. Poukazuje se na jeho četné používání svazem *Alldeutscher Verband*. Označoval jím přísně pravicovou orientaci s flagrantním antisemitismem. *Brockhaus Enzyklopädie* (1974) uvádí, že zhruba od roku 1875 prosazující se adjektivum „*völkisch*“ označuje „odhodlaný antisemitský nacionalismus“.¹³⁷ Současné lexikony reflektují trojí význam ve smyslu: „lidový“, „nacionální“ a „antisemitský nacionalismus“.¹³⁸ V rétorice svazů, resp. *Bund der Deutschen* (dále jen BdD) se „*völkisch*“ užíval ve všech možných interpretacích, tj. lidový, německý, nacionální a extremisticky nacionální ve smyslu všenněmeckého hnutí v rakouské monarchii a *Alldeutscher Verband* v Německém císařství, tedy ve smyslu ostrého rasového nacionalismu s výrazným antisemitismem.¹³⁹

135 G. Hartung, *Völkische Ideologie*, in: *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“*, s. 23; Všenněmecké hnutí se svými stoupenci všenněmců/schönereriánů bylo označení všenněmeckého a antisemitského působení Georga von Schönerera, které usilovalo o spojení Německého císařství a rakouského mocnářství. Od roku 1900/1901 disponovalo *Alldeutsche Partei* (Všenněmecká strana), od níž se po rozkolu dvou hlavních protagonistů (Schönerer a Karl Hermann Wolf) v roce 1902 odštěpila *Freialldeutsche Partei* (Volná všenněmecká strana) pod vedením Wolfa a která se v roce 1907 přejmenovala v *Deutschradikale Partei* (Německá radikální strana). J. Malíř, P. Marek a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, I. díl: období 1861–1938, Brno 2005, s. 36.

136 Heslo „*völkisch*“ *Meyers großes Konversations-Lexikon*, Bd. 20., Veda bis Zz, Leipzig, Wien 1909, s. 229.

137 Heslo „*völkisch*“, *Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden*, Bd. 19, TRIF-WAL, Wiesbaden 1974, s. 690.

138 Heslo „*völkisch*“, *Brockhaus Enzyklopädie in 30 Bänden*, Bd. 29, Leipzig, Mannheim 2006, s. 197.

139 Nejasnosti kolem interpretace pojmu „*völkisch*“ v prostředí německých spolků v českých zemích dokládají vysvětlivky tohoto slova v jejich publikacích. Např. v časopise *Sudetendeutsches Jahrbuch* vydávaném ve spolupráci „všech sudetoněmeckých „obránných“ spolků“ z roku 1929 je pro správné porozumění výrazu použito bližší charakteristiky v závorce: „Velice pestrý je obraz, zejména v obcích silně zastoupených, *völkisch* (antisemitských nebo nesemitských) organizací, které své největší zástupce mají ve studentstvu, *Deutscher Turnverband*, *Deutscher Sängerbund* a ve vlastně již *volkspolitisch* organizaci *Bund der Deutschen in Böhmen*.“ (Soziale Arbeit, *Sudetendeutsches Jahrbuch* (dále jen SJ), 1929, s. 290.) Zejména *Bund der Deutschen in Böhmen* a *Nordmark* (od roku 1921 *Bund der Deutschen Schlesiens*) při svých autoprezentacích zdůrazňovaly, že právě ony jsou „*rein völkisch*“, tedy „čistě árijské organizace“.

Pojmem *völkisch* hnutí se označují veškeré snahy k rozvoji německého národa, zvláště 19. a 20. století. Bylo volným konglomerátem německo-nacionálních a s rasovou identifikací pracujících spolků, politických stran, tiskovin, publikací aj. Na svém vlivu získalo v poslední čtvrtině 19. století, kdy silně zasáhlo tehdejší politické a kulturní ovzduší.¹⁴⁰ Jeho protagonisté byli od 80. let 19. století v Rakousko-Uhersku zejména všenněmci spolu s bezpočtem nejrůznějších *völkisch* organizací. V Německu se hnutí začalo naplno rozvíjet od let devadesátých.

Za generální klíč k pochopení *völkisch* myšlenkového komplexu a jeho hnutí pokládá současná německá historiografie *völkisch* rasové učení. Rasový antisemitismus představoval jeho konzistentní „tvůrčí a integrující element“.¹⁴¹ Někteří z jeho ideových autorů (Adolf Bartels, Theodor Fritsch, Philipp Stauff) považovali hnutí za „dědičku všeho antisemitského“.¹⁴² Biologický pojem „rasa“ postupně nabýval obsahu historického, kulturního, společenského a politického. Hnutí lze označit za „opoziční“, „hledající“, „integrující“, „reformní“ a za hnutí „obnovy“. Samo se definovalo „vymezováním a odmítáním“. Jeho forma opozičního hnutí byla dána vedle antisemitismu, antislavismu a antiromanismu také rigorózním nesouhlasem s modernizací, tj. s industrializací, urbanizací a racionalizací. Projevovalo se rozhodným odmítáním jakéhokoli internacionalismu – liberalismu, sociálního demokratismu, odborového hnutí, ultramontanismu, velkokapitálu a bank. Namísto toho se hledaly primární charakteristické znaky Němců, jejich původního společenství a kultury, ve své hodnotě starodávné, módě nepodléhající a věčné.¹⁴³ Na scénu přišlo uctívání germánského kultu,¹⁴⁴ „zbožštění“ germánského

140 Ideově bohaté platformě hnutí odpovídala šíře jeho organizací od stolních společností, přes spolky, svazy (*Turnervereine, Wandervogel*) až po svazy pokrevních bratří sektářských řádů (*Bluts-Brüder-Bünde*), okultistických a esoterických uskupení. U. Puschner, s. 269.

141 Antisemitismus (pojem existující od roku 1879) je hmatatelný např. v tzv. árijských paragrafech *völkisch* organizací a v jejich publicistice, kde se židé označovali za „úhlavního nepřitele“ (*Erbfeind*) německého národa a jeho podstaty. U. Puschner, c. d., s. 53.

142 Tamtéž, s. 17.

143 G. L. Mosse, *Die völkische Revolution*, s. 8; *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“*, s. 18.

144 Při konstruování germánského mýtu se Němci sebestilizovali do role potomků pradávných Germánů, čímž se vyjadřovala jednota německého národa na rasovém principu. Základem mýtu byl odpor proti starověkému Římu a jeho politické, právní, hospodářské, společenské, kulturní a církevní tradici. Civilizační dominance Říma byla pocítována jako ohrožení „germánské identity“, která se pojila s agrárním životním stylem a válečným mečem. (H. Münkler, *Die Deutschen und ihre Mythen*, Berlin 2009, s. 144–149.) Ve středoevropském prostoru roli „nepřátelského Říma“ doplňovalo „expansivní slovanství“. Rudolf Jaworski považuje „germánství“ za ideologickou konstrukci (obdobně na české straně slovanství), která měla nacionální zájmové politice propůjčit větší váhu při střetech s nacionálními rivaly. R. Jaworski, *Deutsche und tschechische Ansichten*, s. 21.

původu, přesvědčení o vyvolenosti a poslání germánského/německého národa, odůvodněné nekompromisní rasovou identifikací.

Mnohovrstvému, vícevýznamovému a různorodému „*völkisch*“ se podařilo ovládnout značnou část sítě německého spolkového života, včetně německých nacionálních „obraných“ spolků, které se do jisté míry staly jeho nositelem a nejlivnějším propagátorem v českých zemích. Meziválečné „*völkisch* hnutí“ v ČSR navázalo na starší hnutí všenněmců, se kterými se identifikovalo v požadavku teritoriálního připojení k Německu.¹⁴⁵ Směr spolků značně inspirovala ta linie hnutí, která shledávala podstatu nacionálního společenství v duchovní sféře (jazyk, národní zvyky, kultura, právo, umění a věda). Sílíci pozice *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Nacionálně socialistická německá dělnická strana, dále jen NSDAP) v Německu a příznivců *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (Německá nacionálně socialistická dělnická strana, dále jen DNSAP) v ČSR měly za následek, že na program hnutí se dostala přísná ochrana germánské, resp. německé rasy a ostrý antisemitismus. K tomu Václav Kural ve své práci poznamenává, že zásluhou „*völkisch* hnutí“ a nejrůznějších německých spolků, které doprovázely a vychovávaly jedince od jeho dětství, bylo, že nacistická hesla včetně rasismu nepocitovali Němci v ČSR jako něco zásadně odlišného.¹⁴⁶

Být „*völkisch*“ vesměs znamenalo být extrémně nacionální, rasistický, antisemitský a oddávat se mytickým představám „německé krve a německé půdy“ a ideám o „německé výlučnosti a nadřazenosti všem jiným národům.“¹⁴⁷ Pojem „*völkisch*“ zastupoval soubor idejí s integrující funkcí, který umožnil do společnosti začlenit a následně rozvíjet rasismus, zvláště rasový antisemitismus. Bezpochyby vzešly z *völkisch* celku a od filozofů 19. století silné podněty pro nacionálně socialistickou (NS) ideologii a ve sledu dějin triumfovala agresivní rasová stránka hnutí. Redukovat ho ale pouze na toto, by bylo poněkud simplifikující, i když ne zcela neoprávněné.¹⁴⁸ Stěžejní ideové momenty figurující v NS teoriích „životního prostoru“ a „krve a půdy“, mají své kořeny právě ve „*völkisch* hnutí“ přelomu století.

Do pestrého, ne přesně definovatelného hnutí spadá předmět výzkumu práce. Od svazů Němců zřizovaných v posledních desetiletích 19. století již jako „čisté *völkisch*“ – „*rein völkisch*“ (*Bund der Deutschen in*

145 V. Kural, *Konflikt místo společenství?*, s. 107–108.

146 Tamtéž.

147 *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, A. Schildt (hg.), München 2005, s. 383.

148 Tamtéž, s. 383.

Böhmen a *Nordmark*) vzešla v českých zemích po první světové válce rasově pojatá *völkisch* ofenzíva. Tě postupně podléhaly ostatní svazy, které původně vznikaly na bázi liberálního nacionalismu (do vedení se dostali *völkisch* orientovaní funkcionáři nebo spolek v důsledku oslabení členské základny ve prospěch „čisté *völkisch*“ spolků pozastavil svou činnost).¹⁴⁹ Jediný z nich *Deutscher Böhmerwaldbund* si i ve 30. letech uhájil svou německo-liberální pozici, ačkoli s výraznými ztrátami členstva a vlivu. Je to mimo jiné jeden z ukazatelů úspěšnosti *völkisch* ofenzívy při ovlivňování čs. Němců. Ta je svým vlivem předpřipravovala na pozdější akceptaci nacionálně socialistických idejí bez výrazných bariér.

1.2.2 „Lebensraum“ – „životní prostor“

Pojem se rozšířil koncem 19. století v souvislosti s otázkou dobývání kolonií. Původně biologický pojem byl převzat geopolitikou. Ve svých pracích ho rozvíjel německý geograf a zoolog Friedrich Ratzel (1844–1904), zakladatel německé politické geografie a antropogeografie.¹⁵⁰ Před první světovou válkou pojem šířila publicistika spolku *Alldeutscher Verband*. V meziválečném období ho ve svém díle rozpracovával geograf Karl Haushofer (1869–1946). K rozšíření pojmu přispělo vydání románu Hanse Grimma *Volk ohne Raum* (1926).¹⁵¹

Pojem označuje obývaný nebo nárokovaný prostor sociální skupiny. V německém případě se jednalo o areál německého národa a jeho kultury. Podle Ratzela, dostatek životního prostoru a půdy bylo nezbytnou podmínkou úspěšného rozvoje rasy. V obráceném případě by nastala její postupná degenerace.¹⁵² Nacionální socialismus dodal pojmu konkrétní politický obsah. Rasově-biologicky zdůvodněná představa „životního prostoru na východě“ se stala ústředním bodem NS-ideologie. Adolf Hitler v *Mein Kampf* rozebírá naléhavost dostatečného prostoru pro němec-

149 Např. *Bund der Deutschen Ostböhmens* musel na počátku 30. let pozastavit svou činnost a rozpusť se z důvodu nedostatku členstva, které přecházelo do struktur *Bund der Deutschen in Böhmen*.

150 Ratzelovy práce v německém prostředí českých zemí šířil opavský geograf Gustav Fochler-Hauke (1906–1996).

151 Grimmův román byl jednou z nejprodávějších knih Výmarské republiky a tento titul se stal sloganem doby. Hlavní ideou románu bylo, že všechny hospodářské a sociální problémy republiky způsoboval nedostatek prostoru, tj. německý člověk potřebuje ke své záchraně před zánikem více prostoru k životu. Grimm byl zastáncem německé koloniální politiky druhé poloviny 19. století, a tudíž neuvážoval o novém „životním prostoru“ na východě, jak to později požadoval německý nacionální socialismus. H. Grimm, *Volk ohne Raum, Gütersloh* 1926.

152 F. Ratzel, *Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken*, K. Haushofer (hg.), Stuttgart 1940, s. 108, 119–120.

ký národ. „Zdravý vztah“ mezi počtem obyvatelstva a rozsahem obývaného prostoru měla zajistit zahraniční politika národního státu.¹⁵³ Teorie „životního prostoru“ odůvodňovala německé územní nároky v Africe, ve východní Evropě a Asii. Nacistické Německo tyto snahy formulovalo v úsilí „*Drang nach Osten*“ („Tažení na východ“), které bylo rozpracované v expanzivním a germanizačním projektu „*Generalplan Ost*“ („Generální plán východ“).¹⁵⁴

„Životní prostor“ představoval pro svazy Němců zásadní pojem. Označoval objekt jejich veškerého „obránného“ zájmu.¹⁵⁵ Projektované „sudetoněmecké společenství“ se mělo začlenit do „německé východní fronty“ a za vlastní přijmout „boj za říšskou ideu: ne na západ, ale na východ“.¹⁵⁶

1.2.3 „*Blut und Boden*“ – „krev a půda“

S pojmem „životního prostoru“ je svázaná teorie „krve a půdy“, která vzniká koncem 19. století. Různá politická uskupení rozvíjela vlastní verze této teorie, která se stávala zdrojem kultury a morálky. Zároveň stanovovala kritéria definování etnické příslušnosti odvozující se od dvou faktorů: původ (rasa-krev) a domovina (životní prostor-půda). V prostředí nacionálních „obránných“ spolků postupně převládla ta varianta, která za své základní ideové pilíře považovala následující: selský stav jako životní pramen německého národa, návrat k půdě – na venkov jako nutná podmínka „obrody“ německého národa, kritika „úniku z půdy“ a odmítání města jako „masového hrobu národa“, „mravní bažiny“ či „židovské líhně“. Oslavuje vztah lidí k půdě a klade důraz na ctnosti života zemědělského venkova.

Velkoněmecké či *völkisch* kruhy před první světovou válkou akcentovaly nezbytnost venkovského zemědělského obyvatelstva pro existenci národa. Venkov byl interpretován jako garant dědičného, biologicky zdravého a rasově neposkrvněného německého vývoje. Člověk obdělávající půdu se stal symbolem přirozeného společenského řádu, v němž by lidé žili v souladu s přírodou a v jednotě s půdou.¹⁵⁷ Selský stav

153 A. Hitler, *Můj boj* od Adolfa Hitlera, Pohořelice 2000, s. 472.

154 Srv. kapitola 4.2.2 Osídlování.

155 Srv. s pojmem „nacionální država“.

156 F. Krzal, *Die volkspolitischen Aufgaben der Schutzarbeit*, *Altwaterbote*, 1933, 7, s. 73; O. Wenzelides, *Schlusswort*, *Bund der Deutschen Schlesiens – Jahresbericht 1934*, Troppau 1935, s. 35.

157 J. Med, *Hledání nového vztahu k zemi. Ideové kořeny ruralismu*, in: *Dějiny a současnost*, 2005, 8, s. 23.